Journal of Criminal Law Research
Spring 2026, 13 (54), 31-78
Jclr.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jclr.2026.88979.2817

ATU PRESS

Original Research
Received: 19/10/2025 *** Accepted: 10/04/2026
ISSN: 2345-3575
eISSN: 2476-6224

Examining Eectronic Monitoring as one of the Alternatives to Imprisonment

Vahid Bazvand ❋
Ph.D., Department of Criminal Law and Criminology, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran

Farid Mohseni
Professor, Department of Criminal Law and Criminology, University of Judicial Sciences and Administrative Services, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran

Extended Abstract

Introduction

Iranian nomadic communities are characterized by traditional social structures, close-knit kinship networks, and strong clan-based norms, so they may under certain circumstances provide social contexts in which severe violence, honor-based conflicts, and cycles of retaliation are perpetuated and normalized. Within these settings, violent behavior is not always perceived or understood as merely an

❋ Corresponding Author: Vahidbazvand70@gmail.com
How to Cite: Bazvand, V., & Mohseni, F. (2026). Synergy between formal justice and indigenous justice in controlling violent crime. *Journal of Criminal Law Research*, 14(54), 31 - 78. https://doi.org/10.22054/jclr.2026.88979.2817

individual act; rather, it is embedded in a broader framework of collective identity, lineage-based solidarity, symbolic notions of honor, and locally accepted mechanisms of conflict resolution. At the same time, official crime statistics and the empirical studies indicate that violent incidents, group conflicts, and honor-related disputes remain significant concerns in regions where tribal structures retain greater social influence.

This reality presents a dual challenge for the criminal justice system. On the one hand, formal justice institutions are responsible for preventing violence, protecting victims, and maintaining public order. On the other hand, their interventions may prove ineffective—or even counterproductive—if they fail to account for the cultural and social dynamics of nomadic communities. Consequently, criminal policy in these contexts cannot rely solely on legal uniformity or punitive sanctions. Instead, it must also address the culturally embedded nature of violence and the specific ways in which tribal solidarity, honor, and informal authority shape the contours of conflict.

The current study aimed to develop a theoretically grounded and context-sensitive framework for the prevention and control of violent crime in nomadic communities through the integration of formal and indigenous justice systems. Rather than being viewed as mutually exclusive, these two systems should be understood as complementary and mutually reinforcing. Formal justice provides legal authority, procedural safeguards, institutional legitimacy, and the capacity to enforce rights, whereas indigenous justice contributes local knowledge, direct access to disputing parties, social trust,

moral authority, and culturally legitimate mechanisms of mediation and conflict resolution.

The study focused on whether a coordinated criminal policy can effectively harness the legitimate customary capacities without compromising the rule of law. It further explored whether such an integrated model can more effectively prevent violent crime, interrupt cycles of retaliation, and promote sustainable social peace within nomadic communities. A further objective was to identify the institutional and policy conditions under which courts, prosecutors, and law enforcement agencies can cooperate with local mediators and tribal elders while safeguarding victims' rights and protecting the integrity of the criminal justice system.

Materials and Methods

The present study adopted a descriptive–analytical methodology, relying on documentary research, criminological theory, indigenous sociology, and the principles of criminal law. It combined doctrinal legal analysis with a critical examination of official crime statistics and selected scholarship on tribal violence, restorative justice, mediation, and informal social control in Iran. Moreover, insights from social prevention, developmental prevention, cultural criminology, and social control theory were employed to interpret violent crime not merely as a legal transgression, but also as a socially and culturally embedded phenomenon.

This methodological approach facilitated an examination of both the structural characteristics of nomadic communities and the criminal justice policies implemented by formal legal institutions, while

assessing the extent to which these responses reflect the social and cultural realities of tribal and nomadic life. It also helped evaluate the legal role of mediation, suspension of prosecution, deferred sentencing, alternative sanctions, and other restorative mechanisms within the broader framework of the Iranian criminal procedure.

Results and Discussion

The administration of criminal justice in nomadic settings is often constrained by penal populism, cultural misrecognition, and the limitations of an exclusively punitive approach to criminal policy. The expansion of mass media and social networking platforms has intensified public emotional reactions to criminal incidents, increasing pressure on courts to adopt severe, symbolic, and deterrence-oriented sanctions. In nomadic contexts, however, such punitive responses do not necessarily reduce violence. Instead, they may reinforce perceptions of injustice, intensify cycles of retaliation, and undermine the rehabilitative function of criminal justice.

Furthermore, judicial decision-making in nomadic communities is frequently informed by urban-centric assumptions, despite the central role that honor, vengeance, kinship loyalty, collective dignity, and local or customary mediation play in shaping social relations and conflict resolution within these communities. When these normative and cultural realities are overlooked, judicial decisions are more likely to be perceived as externally imposed and culturally detached, thereby weakening their legitimacy, reducing voluntary compliance, and fostering resistance.

At the empirical level, it seems there is a higher incidence of violent crime and group conflict in regions where tribal structures remain comparatively strong. At the same time, it cautions against portraying tribal culture as inherently criminogenic.

In fact, the same structures that may facilitate cycles of violence can also serve as effective mechanisms of informal social control, mediation, and conflict containment when appropriately recognized and supported.

Conclusion

In sum, addressing violent crime in nomadic communities requires neither abandoning the formal criminal justice system nor romanticizing customary norms. Rather, the most effective approach lies in achieving an institutional balance that upholds the rule of law while drawing upon the legitimate local capacities. In practical terms, this entails strengthening local community participation, harnessing the authority and social influence of tribal elders, deploying specialized law enforcement officers from outside the local community to minimize bias and reduce information leakage, expediting judicial proceedings, and incorporating mediation and restorative practices within a legally regulated framework.

The study argues that such an integrated model can strengthen public trust, enhance the enforceability of judicial decisions, disrupt cycles of retaliation, and improve both the legitimacy and the effectiveness of criminal justice in nomadic communities. More broadly, it contributes to the development of criminal policy by demonstrating that the prevention of violent crime in culturally distinctive settings

depends on a constructive integration of institutional legality and indigenous legitimacy, rather than on punitive uniformity alone.

Keywords: Violent crime, Nomadic communities, Indigenous criminal justice, Crime Prevention, Traditional mediation, Dual justice synergy.

فصلنامه علمی پژوهشی حقوق کیفری
دوره ۱۳، شماره ۵۴، بهار ۱۴۰۵، ۳۷-۷۸
Jclr.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jclr.2026.88979.2817

مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷ *** تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۱
ISSN: ۲۳۴۵-۳۵۷۵
eISSN: ۲۴۷۶-۶۲۲۴

هم افزایی عدالت رسمی و عدالت بومی محور در کنترل خشونت‌های بزه‌کارانه

وحید بازوند * دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران

فرید محسنی استاد حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران

چکیده

جوامع عشایری ایران، به دلیل برخورداری از ساختارهای سنتی، شبکه‌های خویشاوندی متراکم و نظام هنجاری مبتنی بر تعلقات طایفه‌ای، در برخی موارد بستر مساعدی برای بروز خشونت‌های شدید، نزاع‌های حیثیتی و بازتولید چرخه‌های انتقام جویانه فراهم می‌آورند. این وضعیت که متأثر از ضعف و یا ناکارآمدی برخی سازوکارهای رسمی حل و فصل درگیری، کاهش کارآمدی هنجارهای حقوقی رسمی و غلبه قواعد و ارزش‌های عرفی محلی است، چالشی مضاعف فراروی نظام عدالت کیفری در تحقق کارکردهای پیشگیرانه و تأمین عدالت مؤثر ایجاد کرده است. با این حال، ظرفیت‌هایی هم‌چون نفوذ و مرجعیت ریش‌سفیدان، سنت‌های میانجی گرایانه، سازوکارهای صلح و سازش محلی و نظام کنترل اجتماعی غیر رسمی، در صورت هدایت و سازمان‌دهی هدفمند، می‌توانند نقش مؤثری در مهار خشونت‌های بزه‌کارانه و کاهش تنش‌های اجتماعی ایفاء کنند. پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و با اتکا بر منابع اسنادی، مبانی جرم‌شناسی، جامعه شناسی بومی و آموزه‌های عدالت ترمیمی، درصدد ارائه الگویی تلفیقی برای پیشگیری و کنترل بزه‌های خشن در زیست بوم‌های عشیره‌ای است. هدف اصلی پژوهش، تبیین و طراحی سیاست کیفری مبتنی بر هم‌افزایی و تعامل میان عدالت رسمی و سازوکارهای بومی حل اختلاف، در راستای مهار خشونت‌های ساختاریافته و ارتقای بازدارندگی اجتماعی است. یافته‌ها نشان می‌دهد، تعامل سازنده میان دو نظام عدالت رسمی و غیر رسمی بومی محور از طریق تقویت مشارکت محلی، بهره‌گیری از نقش و نفوذ ریش سفیدان، به‌کارگیری ضابطان متخصص غیر بومی، تسریع در فرآیندهای قضایی و تقویت اعتماد عمومی، می‌تواند به ارتقای مشروعیت، مقبولیت و کارآمدی عدالت کیفری در منطقه‌های عشایری منجر شود.

کلیدواژه‌ها: بزه‌های خشن، جوامع عشایری، عدالت کیفری بومی‌گرا، پیشگیری از بزه، میانجی‌گری سنتی، هم‌افزایی عدالت رسمی و غیر رسمی.

* نویسنده مسئول: Vahidbazvand70@gmail.com

مقدمه

خشونت‌های بزه‌کارانه از مهم‌ترین تهدیدهای فراروی امنیت اجتماعی و نظم عمومی در جوامع معاصر به شمار می‌آیند. با این حال، الگوهای بروز و بازتولید خشونت در همه جوامع یکسان نیست و در بسیاری از موارد، زمینه‌های فرهنگی، ساختارهای اجتماعی و نظام‌های هنجاری محلی در شکل‌گیری، استمرار و تشدید آن نقش تعیین‌کننده دارند (صابری، ۱۴۰۱: ۷۶). از این‌رو، پژوهش‌های نوین جرم‌شناسی و سیاست جنایی، تحلیل بزه را تنها به رفتار مرتکب و یا واکنش کیفری دولت محدود نمی‌دانند، بلکه بر بررسی تعامل میان ساختارهای فرهنگی، شیوه‌های کنترل اجتماعی و سازوکارهای رسمی عدالت کیفری نیز تأکید می‌ورزند. در این میان، جوامع عشایری و طایفه محور ایران به دلیل برخورداری از ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی متمایز، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های مطالعه در حوزه خشونت‌های بزه‌کارانه محسوب می‌شوند.

در بسیاری از جوامع عشایری، سازمان اجتماعی، الگوهای تعامل جمعی و نظام هنجاری حاکم، موجب می‌شود که بخشی از درگیری‌های کیفری از سطح اختلاف‌های شخصی فراتر رفته و در بستر مناسبات اجتماعی و هویتی بازتولید شوند. از این‌رو، تبیین و کنترل این دسته از خشونت‌های بزه‌کارانه تنها با اتکاء به مؤلفه‌های فردمحور و یا رویکردهای کلاسیک حقوق کیفری امکان‌پذیر نیست، بلکه مستلزم توجه هم‌زمان به ریشه‌ها و زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و نهادی شکل‌گیری آن‌ها است. در مقابل، نظام عدالت کیفری رسمی بر پایه قواعد عام، وحدت رویه و الگوی به نسبت یکسان در پاسخ‌دهی به بزه استوار است، الگویی که هرچند در تضمین حاکمیت قانون و صیانت از نظم عمومی جایگاهی بنیادین دارد، اما در مواجهه با برخی درگیری‌های ریشه‌دار محلی، همواره از کارآمدی یکسان برخوردار نیست. رویه‌های عملی نشان می‌دهد که هرگاه مداخله‌های قضایی بدون شناخت کافی از زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی محل وقوع بزه اعمال شود، امکان کاهش اثربخشی پاسخ کیفری و استمرار تعارضات اجتماعی افزایش می‌یابد. از این منظر، یکی از مسائل بنیادین سیاست جنایی، دستیابی به الگویی است که ضمن حفظ اقتدار

عدالت رسمی، ظرفیت‌های مشروع و کارآمد نظام‌های بومی حل و فصل اختلاف را نیز در چارچوب قانون در فرآیند کنترل خشونت‌های بزه‌کارانه مورد بهره‌برداری قرار دهد.

در ادبیات جرم‌شناسی معاصر نیز این واقعیت مورد تأکید قرار گرفته است که موفقیت سیاست‌های کنترل بزه، بیش از آن‌که به شدت واکنش کیفری وابسته باشد، به میزان انطباق آن با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی محل اجرا بستگی دارد. رهیافت‌هایی هم‌چون جرم‌شناسی فرهنگی، عدالت ترمیمی، عدالت مشارکتی و نظریه‌های کنترل اجتماعی غیر رسمی، بر این نکته تأکید دارند که کنترل پایدار خشونت مستلزم بهره‌گیری هم‌زمان از ظرفیت‌های رسمی و غیر رسمی موجود در جامعه است. از این منظر، نهادهای بومی حل اختلاف، میانجی‌گری‌های محلی، نفوذ اجتماعی ریش سفیدان و سازوکارهای سنتی مدیریت درگیری، نه به عنوان رقیب عدالت رسمی، بلکه به مثابه ظرفیت‌هایی مکمل برای ارتقای اثربخشی آن قابل تحلیل هستند.

بررسی پیشینه پژوهش نیز نشان می‌دهد که اگرچه در سال‌های اخیر پژوهش‌های ارزشمندی در حوزه عدالت ترمیمی، میانجی‌گری کیفری، سازوکارهای بومی حل اختلاف و عدالت غیر رسمی انجام شده است، اما بخش عمده این پژوهش‌ها معطوف به تبیین نظری نهادهای مذکور و یا مطالعه موردی برخی سازوکارهای سنتی بوده‌اند. در این میان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- مرادقلی، حسین در پایان نامه کارشناسی ارشد با موضوع «بررسی جرم شناختی خون صلح»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، در سال ۱۳۹۲، این سازوکار عرفی را از منظر عدالت ترمیمی مورد تحلیل قرار داده و بر ظرفیت آن در کاهش پیامدهای اجتماعی قتل، مهار انتقام‌جویی و بازسازی همبستگی اجتماعی در جوامع عشیره‌ای تأکید نموده است. هم‌چنین چند پایان نامه مشابه در دانشگاه‌های تهران و تربیت مدرس بدین شکل انجام شده است. با این حال، پژوهش‌های مزبور تنها بر یک نهاد بومی خاص متمرکز بوده و به بررسی جامع تعامل میان نظام عدالت رسمی و سازوکارهای عدالت بومی در کنترل خشونت‌های بزه‌کارانه نپرداخته‌اند.

۲- فخر آبادی، علی در مقاله «نقش رویکرد عدالت محلی در عدالت کیفری ایران»، فصلنامه پژوهش‌های حقوقی میان رشته‌ای، ۵ (۱)، ۱۴۰۳: ۷۱-۶۳، تنها به صورت کلی به ذکر موارد عدالت ترمیمی در قوانین کیفری ایران پرداخته است و شیوه کاربست این ظرفیت‌ها و تعامل با نظام عدالت رسمی در مناطق بومی و عشیره‌ای ایران مورد توجه قرار نگرفته است.

۳- مرادیان، پرویز و همکاران در مقاله «جلوه‌های عدالت ترمیمی در شورای حل اختلاف و سیاست جنایی ایران (فرصت‌ها و چالش‌ها)»، ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران، ۲ (۳)، ۱۳۹۸: ۳۸۷-۳۷۳، تنها و به صورت کلی به جایگاه عدالت ترمیمی در شورای حل اختلاف می‌پردازند.

۴- بیرانوند، رضا و شهرام سبزیان فرد در مقاله «جایگاه جامعه مدنی در حقوق کیفری با تأکید بر سیاست جنایی مشارکتی ایران»، فصلنامه تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین الملل، ۱۱ (۳۹)، ۱۳۹۷: ۲۴-۱، نیز تنها به تحلیل نقش و جایگاه جامعه محلی در سیاست جنایی ایران پرداخته‌اند و اشاره‌ای بر شیوه‌های تعامل جامعه محلی با نظام عدالت رسمی در پاسخ به خشونت‌های محلی ارائه نداده‌اند. با وجود اهمیت این آثار، هنوز پژوهشی که به طور خاص مسأله خشونت‌های بزه‌کارانه در جوامع عشایری را از منظر تعامل و هم‌افزایی میان عدالت رسمی و عدالت بومی مورد تحلیل قرار دهد و نسبت این دو نظام را در چارچوب سیاست جنایی ایران بررسی نماید، مشاهده نمی‌شود.

از همین رو، نوآوری پژوهش حاضر در صرف معرفی و یا توصیف نهادهای سنتی حل اختلاف نیست، بلکه در تلاش برای ارائه چارچوبی تحلیلی جهت تبیین امکان هم‌افزایی میان عدالت رسمی و عدالت بومی در کنترل خشونت‌های بزه‌کارانه نهفته است. به عبارت دیگر، مسأله اصلی این پژوهش آن است که آیا می‌توان بدون تضعیف اقتدار و حاکمیت نظام عدالت کیفری، از ظرفیت‌های مشروع و کارآمد موجود در ساختارهای بومی برای پیشگیری از خشونت، مدیریت درگیری‌ها و ارتقای کارآمدی عدالت کیفری بهره گرفت؟

فرضیه تحقیق بر این مبنا استوار است که بخشی از ناکارآمدی سیاست جنایی قضایی در مواجهه با خشونت‌های عشیره‌ای، ناشی از غفلت نسبت به زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی

مولد خشونت بوده و بهره‌گیری هدفمند از ظرفیت‌های مشروع عدالت بومی می‌تواند در افزایش اثربخشی سیاست‌های کنترل بزه، ارتقای مشروعیت عدالت کیفری و کاهش چرخه‌های خشونت نقش مؤثری ایفا نماید.

به این ترتیب، مقاله پیش رو می‌کوشد با عبور از الگوهای انتزاعی نظری و تمرکز بر واقعیت‌های میدانی و ساختاری، بستری علمی برای طراحی سیاست‌های کیفری کارآمد، مؤثر و مشروع در مواجهه با بزه‌های خشن در منطقه‌های عشایری فراهم آورد.

۱- مبانی مفهومی و نظری

فرهنگ طایفه‌ای در جوامع عشیره‌ای ایران، اگرچه واجد ظرفیت‌هایی برای نظم اجتماعی، همبستگی درون گروهی و حل و فصل اختلافات است، اما در برخی ابعاد، حاوی مؤلفه‌هایی ناسازگار با اصول حقوق کیفری رسمی و الزام‌های عدالت جنایی مدرن می‌باشد. استمرار برخی سنت‌ها و هنجارهای نامطلوب در این جوامع، به ویژه آن دسته که خشونت را به مثابه ابزار مشروع دفاع از شرافت، حیثیت و یا انتقام تلقی می‌کنند، موجب شده است که این نظام فرهنگی در مواردی به عاملی تأثیرگذار در تحکیم نگرش‌های خشونت‌آمیز تبدیل شود و زمینه‌ساز رخ دادن بزه‌های خشن گردد (کاظمی سرکانه ، ۱۳۸۹: ۱۱۷). تأثیر این مؤلفه‌های فرهنگی تنها به سطح کنش‌های بزه‌کارانه محدود نمی‌گردد، بلکه به نحوی عمیق‌تر در فرآیند عدالت خواهی و احقاق حق نیز خود را نشان می‌دهد، به گونه‌ای که در برخی موارد، نه تنها موجب تضییع حقوق بزه‌دیدگان و بی‌عدالتی در حل اختلافات می‌گردد، بلکه تعارض‌های بنیادینی با ساختار رسمی نظام عدالت کیفری نیز پدید می‌آورد. از سوی دیگر، دستگاه قضایی نیز در مواردی که بدون درک زمینه‌های فرهنگی و ارزش‌های مسلط بر جامعه عشیره‌ای، مبادرت به تصمیم‌گیری و یا اجرای احکام می‌نماید، ناخواسته موجب تشدید بحران، بی‌نظمی اجتماعی و تقویت چرخه خشونت در این جوامع می‌شود. بنابراین، تحلیل علمی نسبت میان فرهنگ بومی و نظام عدالت رسمی، مستلزم بازشناسی ظرفیت‌ها و تنش‌های ناشی از مواجهه این دو نظام ارزشی است، تحلیلی که در ادامه با تکیه بر تعریف و کارکردسنجی عدالت غیر رسمی و مفاهیم جرم‌شناختی دنبال خواهد شد.

۱-۱- مفهوم عدالت بومی (غیر رسمی)

در جوامع عشایری ایران، به ویژه در مناطقی با ساختارهای سنتی و روابط مبتنی بر هم‌بستگی قبیله‌ای، نوعی نظم حقوقی غیر رسمی بر پایه سنت، عرف و هنجارهای محلی وجود دارد که می توان از آن با عنوان «عدالت طایفه‌ای» یاد کرد. این شکل از عدالت، ریشه در باورهای تاریخی و ساختارهای اجتماعی درون طایفه‌ای دارد و به شکل عمده توسط ریش‌سفیدان و معتمدان محلی اِعمال می‌شود. تصمیم‌گیری در این نظام نه بر پایه قواعد آشکار در قانون رسمی کشور، بلکه با ابتناء بر اصول عرفی، مصالح جمعی و حفظ انسجام قبیله‌ای اتخاذ می‌شود.

عدالت طایفه‌ای، گرچه گاه به عنوان سازوکاری محلی در حل اختلافات و جلوگیری از گسترش درگیری‌ها عمل می‌کند، اما در بسیاری از موارد، با اصول عدالت کیفری رسمی در تعارض قرار می‌گیرد و نه تنها موجب حل و فصل پایدار خشونت نمی‌شود، بلکه می‌تواند منجر به تداوم و یا تشدید آن شود. در این مناطق ساختار جامعه سنتی است و به دلیل هم بستگی شدید میان اعضا، وجود روابط نزدیک و عصبیت قومی، در صورت وقوع بزه‌ای خشونت آمیز مانند قتل عمدی، اختلاف‌ها با وجود صدور رأی نهایی از محاکمِ رسمی خاتمه نمی‌یابد (غلامی و مرادقلی، ۱۳۹۴: ۱۶۰). از جمله دلایل مهم رواج این نظام، نخست بی‌اعتمادی تاریخی عشایر به نهادهای رسمی به واسطه‌ی ناآشنایی با فرآیندهای رسمی و دیگری عدم دسترسی آسان به نهادهای قضایی در مناطق دورافتاده است.

از نظر امیل دورکیم[۱] اعضای جوامع محلی که ساختار زیستی مکانیکی (سنتی) دارند، افکار و گرایش‌هایی مشترک دارند که نسبت به جوامع با ارتباط اُرگانیکی، دارای دل بستگی به خیر همگانی بیشتر و هم‌گرایی در مسائل زندگی هستند. جامعه اُرگانیکی نیز وحدت و همبستگی خود را از تفاوت‌ها و کارکردهای متفاوت می‌گیرد (آرون، ۱۳۸۷: ۳۶۱) که در آن، روابط مبتنی بر همبستگی ارگانیکی و سرشار از تفاوت، ترجیح و تقدم منفعت شخصی، تراکم بالای جمعیت و تضعیف پیوندهای اجتماعی مشترک است (غفاری و ابراهیمی لویه، ۱۳۹۷: ۵۹). از منظر ساختاری، جوامع عشایری اغلب دارای پیوندهای

---

۱ Emile Durkheim

عمودی (رئیس طایفه و اعضا) و افقی (میان طوایف هم‌پیمان و یا رقیب) هستند و عدالت محلی به شکل عمده با هدف حفظ وحدت درون گروهی و جلوگیری از بروز شکاف‌های بین قبیله‌ای اجرا می‌شود. از همین رو، تصمیم‌هایی که در این چارچوب اتخاذ می‌شود، ممکن است مصالح کلان قبیله را بر حقوق شخصی و یا عینی مقدم بدارد. این امر گاه موجب نقض حقوق دفاعی، بی‌عدالتی نسبت به بزه‌دیده و گاه کیفرهای نامتناسب و یا تبعیض‌آمیز می‌گردد. از سوی دیگر، عدالت طایفه‌ای می‌تواند به دلایل زیر، واجد پیامدهای منفی در کنترل خشونت‌های بزه‌کارانه باشد:

۱- غلبه تعصبات قبیله‌ای، به این نحو که عرف‌های سنتی و احساس وفاداری‌های خویشاوندی در برخی موارد همانند نمونه‌های خون خواهی و تعارض‌های درون قبیله‌ای، باعث دامن زدن به خشونت‌های انتقام‌جویانه و تکرار آن می‌شود.

۲- نابرابری جنسیتی، قواعد عرفی در برخی از جوامع عشایری تحت سلطه نظام‌های مردسالارانه است که خشونت‌های خانگی یا ازدواج‌های اجباری، محرومیت زنان از ارث بری و ... را به دنبال دارد.

۳- در برخی موارد قدرت سیاسی و یا اقتصادی برخی طوایف می‌تواند تصمیم‌های ریش‌سفیدان را از مسیر حق و انصاف خارج کرده و به نفع گروه خاصی سوق دهد، امری که موجب بی‌اعتمادی اجتماعی و تضعیف مشروعیت عدالت محلی می‌شود (بابایی، ۱۴۰۱: ۱۹۷).

بنابراین عدالت غیر رسمی در فرهنگ طایفه‌ای، ضمن داشتن پشتوانه‌های فرهنگی و اجتماعی عمیق، در غیاب نظارت قانونی و در عدم سازگاری با حقوق کیفری نوین، ممکن است به ابزار بازتولید خشونت ساختاری و نابسامانی قضایی تبدیل شود. با این وجود، نمی‌توان نقش سازنده عدالت غیر رسمی را نیز نادیده گرفت. در شرایطی که نظام قضایی رسمی به دلایل فرهنگی، ساختاری و یا جغرافیایی کارآمدی لازم را ندارد، نهادهای سنتی می‌توانند با ایفای نقش میانجی‌گرانه، از تشدید تنش‌ها جلوگیری کرده و سازوکارهای ترمیمی مؤثری ارائه دهند. کارکردهایی مانند میانجی‌گری، مصالحه، خون بس و داوری

جمعی، اگر با اصول بنیادین عدالت همراه شوند، می‌توانند به سازوکار مکملی در کنار نظام رسمی تبدیل شوند.

۲-۱- چارچوب نظری پژوهش

با توجه به راهبرد پژوهش، تعامل عدالت بومی با عدالت رسمی در تحقق هدف پیشگیری، اصولاً مبتنی بر کنش‌ها و اقدام‌های غیرکیفری می باشد. بنابراین با تمرکز بر این محور از پیشگیری، باید اشاره داشت که در ادبیات جرم‌شناسی نوین، انواع پیشگیری غیر کیفری ذیل دو قسم اصلی یعنی پیشگیری وضعی[۱] و پیشگیری اجتماعی[۲] طبقه بندی می‌شوند (صبح دل، ۱۳۹۶: ۹۴). در نسبت با جوامع طایفه‌ای، پیشگیری اجتماعی - که خود مشتمل بر دو قسم پیشگیری جامعه مدار و رشد مدار می‌شود - با تأکید بر اصلاح هنجارها، ارتقای انسجام اجتماعی و اقتصادی و به‌کارگیری سرمایه‌های فرهنگی و انسانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۷۸: ۵۷۰). بر این مبنا، لازم است برخی از مؤثرترین نظریه‌های پیشگیرانه که قابلیت انطباق با ساختارهای فرهنگی و بومی ایران را دارند، در این‌جا واکاوی شوند.

نخست، نظریه پیشگیری اجتماع محور می‌باشد که تمرکز اصلی آن بر تاثیرگذاری بر الگوهای رفتاری و ارزش‌های شخص و تغییر در شرایط و مقتضیات روابط اجتماعی از جمله وضعیت رفاه و بهبود کیفیت زندگی است تا از بزه‌کار شدن اشخاص جلوگیری نماید (رایجیان اصلی و صادقی ، ۱۳۹۲: ۱۴۵). با محور قرار دادن ظرفیت‌های بومی و ساختارهای غیر رسمی، به‌ویژه در جوامع دارای همبستگی مکان‌مند و خویشاوندی، می‌توان الگویی بومی‌ساز برای کنترل خشونت فراهم آورد. در این الگو ریش‌سفیدان، معتمدان محلی، نهادهای مذهبی و شوراهای عرفی نه فقط به مثابه میانجی، بلکه به‌عنوان شریکان راهبردی نظام عدالت رسمی شناخته می‌شوند. آموزش مهارت‌های میانجی‌گری،

۱- Situation prevention

۲ Social prevention

تقویت سرمایه اخلاقی و بازتولید سازوکارهای خودکنترلی بومی، از مصداق‌های کارآمدسازی این الگو در جوامع عشایری به شمار می‌رود.

نظریه پیشگیری رشدمدار[۱] نیز تأکید دارد که خاستگاه اصلی رفتارهای پرخطر و خشونت‌آمیز را باید در فرآیند جامعه‌پذیری اولیه جستجو کرد. در واقع می‌توان گفت که عواملی مانند یادگیری نگرش‌های بزه‌کارانه از همسالان، احساس عدم تعلق به مدرسه و تجربه درگیری و تضاد با خانواده به بروز رفتار ضداجتماعی کمک می‌کند (تقی پور، ۱۳۹۸: ۳). در این راستا، طایفه و یا عشیره به مثابه نخستین نهاد جامعه پذیرساز، نقشی دوگانه دارد؛ از یک‌سو، می‌تواند عامل کنترل و بازدارندگی باشد و از سوی دیگر، در صورت انتقال الگوهای خشونت‌آمیز به صورت بین نسلی، بستر تولید مجدد خشونت خواهد بود. مداخله‌های آموزشی والدین، ارتقای سطح تحصیلی و مهارتی کودکان، توسعه برنامه‌های آموزشی غیر رسمی و تقویت کارکرد خانواده در مقام نهادی حمایتی، از جمله توصیه‌های راهبردی این نظریه در زمینه طایفه‌گرایی ایرانی است.

در امتداد این مباحث، جرم‌شناسی فرهنگی،[۲] نیز در مواجهه با پدیده خشونت در بافت‌های سنتی از اهمیت وافر برخوردار است. این نظریه که در دهه ۱۹۹۰ م. با آثار نظریه پردازانی چون جف فرل،[۳]کیت هیوارد[۴]و جک یانگ[۵]به عنوان یک جریان مستقل درون دانش جرم‌شناسی شکل گرفت، حاصل تلفیق مفاهیم جامعه‌شناسی فرهنگی، کنش متقابل نمادین، مطالعات فرهنگی و نظریه‌های انتقادی است (Bevier, 2015: 38) . این نظریه با نقد بر رویکردهای کلاسیک و اثبات‌گرایانه، تلاش می‌کند تا بزه را نه تنها به عنوان تخطی از قانون، بلکه به‌مثابه کنشی معنادار، ریشه‌دار در سبک زندگی، نظام نمادین و هویت اجتماعی کنشگر درک کند. جرم‌شناسی فرهنگی، با عبور از تبیین‌های مکانیکی، به ما می‌آموزد که باید پدیده بزه‌کارانه را در بستر فرهنگ، تجربه زیسته و نظم ارزشی

۱- Developmental prevention theory

۲- Cultural Criminology

۳- Jeff Ferrell

۴- Keith Hayward

۵- Jock Young

جامعه تحلیل نماییم (محسنی، ۱۳۸۶: ۱۰۸). بنابراین، این رویکرد به جای تمرکز صرف بر انگیزه‌های فردی و یا ساختارهای رسمی، بر شیوه‌های بازنمایی بزه، مناسبات هویتی کنشگران، معناهای فرهنگی نهفته در خشونت و روابط میان قدرت، رسانه و بزه تمرکز دارد. بنابراین، باز تعریف گفتمان فرهنگی، به گونه‌ای که خشونت در قالب یک واکنش مشروع و افتخارآمیز بازنمایی نشود، ضروری است. اصلاح آیین‌های خشونت‌زا، از جمله تیراندازی‌های آیینی، سوگواری‌های قهرآمیز و یا رفتارهای تنبیهی سنتی، باید از رهگذر نهادهای آموزشی، رسانه‌های محلی و گفت‌وگوی بین نسلی سامان یابد.

تحولات چند دهه اخیر در حوزه جرم‌شناسی و سیاست جنایی نشان می‌دهد که الگوی سنتی عدالت کیفری مبتنی بر انحصار مداخله دولت در پاسخ به جرم، به تنهایی قادر به مدیریت همه اشکال تعارض، خشونت و بزه‌کاری در جوامع متکثر نیست. تجربه نظام‌های حقوقی مختلف نیز مؤید آن است که هر اندازه فاصله میان سازوکارهای رسمی عدالت و واقعیت‌های فرهنگی و اجتماعی زیست‌بوم‌های محلی افزایش یابد، به همان میزان کارآمدی پاسخ‌های کیفری کاهش یافته و زمینه بازتولید درگیری‌های اجتماعی تقویت می‌شود (Braga , 2007: 379). از این‌رو، یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح در ادبیات نوین سیاست جنایی، توجه به ظرفیت‌های عدالت اجتماع محور، عدالت ترمیمی و سازوکارهای بومی حل اختلاف در کنار نظام رسمی عدالت کیفری است.

در این چارچوب، عدالت بومی به مجموعه‌ای از هنجارها، نهادها، شیوه‌های میانجی‌گرانه و الگوهای سنتی حل و فصل اختلاف اطلاق می‌شود که در بستر تاریخی و فرهنگی یک جامعه شکل گرفته و مشروعیت خود را از پذیرش اجتماعی اعضای آن جامعه اخذ می‌کند (عشایری، طاها و همکاران، ۱۳۹۷ : ۱۸۰). در مقابل، عدالت رسمی بر مبنای قواعد حقوقی مصوب، نهادهای حکومتی و تضمین‌های قانونی ناظر بر دادرسی عادلانه استوار است. هرچند این دو نظام در ظاهر دارای مبانی متفاوتی هستند، اما رویکردهای جدید جرم‌شناسی فرهنگی، عدالت ترمیمی و سیاست جنایی مشارکتی نشان داده‌اند که تقابل مطلق میان آن‌ها نه ممکن است و نه مطلوب، بلکه کارآمدترین الگو، ایجاد نوعی تعامل هدفمند و هم‌افزایی میان ظرفیت‌های هر دو نظام است.

اهمیت این مسأله در جوامع عشایری و طایفه‌ای دو چندان است، زیرا بخش قابل توجهی از روابط اجتماعی در این جوامع هم‌چنان بر پایه شبکه‌های خویشاوندی، منزلت‌های سنتی، اقتدار بزرگان و هنجارهای عرفی سامان می‌یابد. در چنین بستری، بسیاری از درگیری‌ها پیش از آن‌که به مرحله مداخله رسمی دولت برسند، در قلمرو مناسبات اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرند و در صورت فقدان سازوکارهای مؤثر مدیریت تعارض، به خشونت‌های شدید و بزه‌های خشن منتهی می‌شوند (مطلبی، مطلب، ۱۴۰۰: ۲۲۵-۲۲۴). بنابراین واکنش تنها کیفری و قضایی به این پدیده‌ها، بدون شناخت زمینه‌های فرهنگی مولد آن‌ها، نمی‌تواند به کنترل پایدار خشونت منجر شود.

از منظر سیاست جنایی، کارآمدی نظام عدالت کیفری تنها به شدت پاسخ‌های سرکوبگرانه وابسته نیست، بلکه به میزان انطباق این پاسخ‌ها با واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه هدف نیز بستگی دارد. بر همین اساس، رهیافت‌های نوین سیاست جنایی بر این نکته تأکید دارند که مقابله مؤثر با خشونت، مستلزم بهره‌گیری هم‌زمان از ابزارهای حقوقی، اجتماعی و فرهنگی است. در این رویکرد، نظام عدالت کیفری ضمن حفظ اقتدار قانونی و تضمین حقوق بنیادین شهروندان، می‌تواند از ظرفیت‌های مشروع و کارکردی موجود در نهادهای محلی نیز برای پیشگیری از بزه، کاهش درگیری‌ها و تقویت سرمایه اجتماعی بهره گیرد.

بر این مبنا، هم‌افزایی عدالت رسمی و عدالت بومی نه به معنای واگذاری امر عدالت به ساختارهای سنتی و نه به مفهوم عقب‌نشینی دولت از وظایف حاکمیتی خویش است، بلکه ناظر بر ایجاد نوعی تقسیم کار عقلانی میان دو نظام عدالت در راستای تحقق اهداف مشترکی چون پیشگیری از بزه، کاهش خشونت، ترمیم روابط اجتماعی و تحکیم نظم عمومی است. مقاله حاضر نیز با اتخاذ چنین رهیافتی، در صدد بررسی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های هر دو نظام و ارائه الگویی برای تعامل سازنده میان آن‌ها در کنترل خشونت‌های بزه‌کارانه در جوامع بومی و عشایری ایران است. بر این اساس و با توجه به مفاهیم و مبانی نظری طرح شده، در ادامه به تحلیل زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی خشونت در جوامع عشایری پرداخته خواهد شد.

۲- بستر شناسی بومی خشونت

تحلیل خشونت‌های بزه‌کارانه در جوامع عشایری، بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و ساختاری حاکم بر این زیست‌بوم‌ها، به نتیجه‌های ناقص و گاه گمراه‌کننده منتهی خواهد شد. جرم‌شناسی معاصر، به ویژه در رویکردهای جامعه‌شناختی و فرهنگی، بزه را تنها کنشی فردی و یا محصول اراده مستقل بزهکار تلقی نمی‌کند، بلکه آن را برآیند مجموعه‌ای از مناسبات اجتماعی، الگوهای فرهنگی، نظام‌های ارزشی و ساختارهای قدرت می‌داند که در بسترهای متفاوت اجتماعی، صورتی متمایز به خود می‌گیرد. از این منظر، هرگونه ارزیابی سیاست جنایی در قبال خشونت‌های عشیره‌ای، مستلزم شناخت دقیق بسترهای تولیدکننده و یا تسهیل‌کننده این خشونت‌ها است.

در ادبیات جامعه شناسی انحرافات، هنجارهای اجتماعی و نظام ارزش‌های فرهنگی، نقش تعیین کننده‌ای در تعریف رفتارهای مقبول و نامقبول ایفاء می‌کنند. از آن‌جا که فرآیند شکل‌گیری هنجارها در جوامع مختلف یکسان نیست، ممکن است رفتار واحدی در یک جامعه به عنوان کنشی مشروع و حتی ارزشمند تلقی شود، در حالی که همان رفتار در جامعه‌ای دیگر مصداق انحراف و یا بزه به شمار آید (حسینی نثار و فیوضات، ۱۳۹۰: ۱۷). این تفاوت‌ها زمینه شکل‌گیری خُرده فرهنگ‌هایی را فراهم می‌سازد که در برخی موارد با ارزش‌ها و هنجارهای رسمی نظام حقوقی در تعارض قرار می‌گیرند. از همین رهگذر، بخشی از خشونت‌های مشاهده شده در جوامع عشایری را باید در پرتو تعامل میان هنجارهای بومی و قواعد رسمی تحلیل نمود.

در این میان، رهیافت جرم‌شناسی فرهنگی با تأکید بر پیوند میان فرهنگ و رفتار بزه‌کارانه، افق تحلیلی مناسبی برای فهم خشونت‌های عشیره‌ای فراهم می‌آورد (Ferrel and sanders, 1995: 395). این رویکرد بر آن است که بزه و واکنش اجتماعی نسبت به آن، همواره در بستری از معانی فرهنگی، نمادها، مناسبات قدرت و الگوهای هویتی شکل می‌گیرد و از این‌رو، فهم پدیده بزه‌کارانه بدون شناخت زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی آن امکان پذیر نیست (آقایی، ۱۳۹۷: ۶۰). بر همین اساس، خشونت‌های عشیره‌ای را نمی‌توان تنها با ارجاع به انگیزه‌های فردی و یا متغیرهای روان شناختی تبیین نمود، بلکه

باید آن‌ها را در چارچوب ساختارهای اجتماعی، روابط خویشاوندی، نظام منزلتی، الگوهای حیثیتی و ارزش‌های فرهنگی حاکم بر جوامع محلی مورد مطالعه قرار داد.

۱-۲- زمینه‌های ساختاری و فرهنگی

فهم خشونت‌های بزه‌کارانه در جوامع عشایری، بدون واکاوی زمینه‌های ساختاری و فرهنگیِ مولد آن، به تحلیلی ناقص و در نتیجه به سیاست گذاری کیفریِ نابسنده منتهی خواهد شد. جرم‌شناسی معاصر، به ویژه در رویکردهای جامعه شناختی و فرهنگی، بر این نکته تأکید دارد که خشونت را نمی‌توان تنها به اراده فردی مرتکب فروکاست، بلکه باید آن را در بستر شبکه‌ای از روابط اجتماعی، هنجارهای محلی، الگوهای منزلتی و صورت بندی‌های قدرت فهم نمود. از این منظر، جوامع عشایری را باید به عنوان زیست بومی تحلیل نمود که در آن، ساختار اجتماعی و نظام فرهنگی به‌گونه‌ای در هم تنیده‌اند که هم می‌توانند در مقام عامل کنترل و مهار تعارض عمل کنند و هم در صورت اختلال، به بستر بازتولید خشونت مبدل شوند.

در سطح ساختاری، یکی از ویژگی‌های بنیادین جوامع عشایری، غلبه روابط خویشاوندی و انسجام درون گروهی است، امری که به طور طبیعی نوعی همبستگی اجتماعی و نظارت غیر رسمی ایجاد می‌کند. با این حال، همین انسجام، هنگامی که با منطق دفاع از حیثیت جمعی، وفاداری طایفه‌ای و تقدم منافع گروه بر شخص همراه شود، می‌تواند اختلافات محدود را به درگیری‌های گسترده و گاه خونین تبدیل نماید (پورافکاری، ۱۳۸۳: ۳). در چنین بستری، خشونت دیگر تنها یک رفتار فردی و یا واکنشی آنی تلقی نمی‌شود، بلکه به عنوان پاسخی جمعی به یک وضعیت ادراکیِ مبتنی بر خدشه‌دار شدن شأن، آبرو و یا اعتبار طایفه‌ای معنا پیدا می‌کند. به بیان دیگر، ساختار اجتماعی عشایری از یک‌سو ظرفیت بالایی برای تنظیم درونی تعارض دارد، اما از سوی دیگر، در صورت برهم‌خوردن توازن میان هنجارهای درون گروهی و اقتضائات عدالت رسمی، می‌تواند به تشدید چرخه‌های انتقام و خشونت منجر شود.

در سطح فرهنگی نیز، هنجارها و ارزش‌های مسلط در این جوامع نقش تعیین‌کننده‌ای در تعریف رفتارهای مقبول و نامقبول ایفاء می‌کنند. آن‌چه در یک بستر اجتماعی به عنوان نشانه غیرت، وفاداری و یا دفاع از شرافت تلقی می‌شود، ممکن است در منطق حقوق کیفری رسمی، مصداق صریح خشونت و بزه‌کاری باشد. همین فاصله میان منطق فرهنگی محلی و منطق حقوقی رسمی، یکی از کانون‌های اصلی تولید تنش در جوامع بومی و عشایری است. مناسبات مبتنی بر احترام به ریش سفیدان، میانجی‌گری بزرگان و حل و فصل سنتی اختلافات، در صورت کارکرد صحیح، می‌تواند به مثابه سازوکاری برای کنترل تنش و پیشگیری از خشونت عمل کند، اما هرگاه این سازوکارها از مسیر بی‌طرفی و عدالت فاصله بگیرند، خود به عاملی برای تشدید احساس بی‌عدالتی و تحریک واکنش‌های خشونت‌آمیز تبدیل می‌شوند. در این حالت، فرهنگ نه فقط بستر زندگی اجتماعی، بلکه بخشی از منطق تولید و یا مهار خشونت است.

از منظر جرم‌شناسی فرهنگی، اهمیت این موضوع به شکل دقیق در آن است که بزه و خشونت را در متن معناها، نمادها و ارزش‌های اجتماعی مطالعه می‌کند. بر این مبنا، خشونت‌های عشیره‌ای را نمی‌توان تنها با ارجاع به عوامل روانی و یا فردی تبیین کرد، بلکه باید دریافت که چه مؤلفه‌های فرهنگی، چه صورت‌های هویت جمعی و چه الگوهای بازنمایی منزلت و شرف، خشونت را ممکن، مشروع و یا حتی مطلوب می‌سازند. از این رو، بسترشناسی بومی خشونت در جوامع عشایری، زمانی واجد ارزش تحلیلی است که پیوند میان ساختار اجتماعی و فرهنگ محلی را در یک چارچوب منسجم بازنمایی کند، زیرا همین پیوند است که در بسیاری از موارد، زمینه عبور از تعارض به خشونت، و از خشونت به تداوم چرخه انتقام را فراهم می‌سازد.

۲-۲- آمار جنایی و وضعیت خشونت‌های بزه‌کارانه

بررسی داده‌های رسمی و پژوهش‌های داخلی نشان می‌دهد که خشونت‌های بزه‌کارانه در برخی مناطق دارای بافت عشیره‌ای و طایفه‌ای هم‌چنان یکی از چالش‌های مهم نظم و امنیت اجتماعی محسوب می‌شود. بر اساس اطلاعات منتشر شده در درگاه ملی آمار ایران، وقوع بزه‌هایی نظیر نزاع‌های جمعی، درگیری‌های مسلحانه، قتل و برخی اشکال خشونت سازمان

یافته محلی در این مناطق، در مقایسه با بسیاری از مناطق دیگر کشور، از فراوانی قابل توجهی برخوردار است.[۱] هرچند آمارهای موجود به تنهایی قادر به تبیین علل این پدیده نیستند، اما دست‌کم از استمرار و اهمیت مسأله خشونت در برخی زیست بوم‌های عشیره‌ای حکایت دارند و ضرورت تحلیل زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی آن را دو چندان می‌سازند.

در همین راستا، یافته‌های یک فراتحلیل داخلی درباره درگیری‌های جمعی و خشن در فاصله سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد که این پدیده در سال‌های اخیر روندی افزایشی داشته است. در این پژوهش، نتایج ۵۶ مطالعه علمی انجام شده در فاصله زمانی ۱۳۸۷ تا ۱۴۰۱ با استفاده از روش‌های آماری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج حاصل، وجود رابطه‌ای معنادار میان ساختارهای طایفه‌ای ـ ایلی و گرایش به نزاع‌های جمعی را نشان می‌دهد، به‌گونه‌ای که شدت طایفه‌گرایی به عنوان یکی از متغیرهای اثرگذار، دارای اندازه اثر نهایی ۰/۴۶ گزارش شده است. این یافته حاکی از آن است که هرچه پیوندهای هویتی و وابستگی‌های طایفه‌ای در یک منطقه از شدت بیشتری برخوردار باشد، احتمال تبدیل تعارض‌های فردی به درگیری‌های جمعی و خشونت‌های گسترده نیز افزایش می‌یابد. افزون بر این، نتایج پژوهش مزبور دلالت دارد که متغیرهایی نظیر هویت قومی، محل سکونت و سطح توسعه یافتگی مناطق نیز با میزان وقوع نزاع‌های جمعی دارای ارتباط معنادار هستند (عشایری طاها و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۹۸).

البته تفسیر این یافته‌ها نباید به معنای بزه‌زا تلقی کردن ساختارهای عشیره‌ای و یا فرهنگ‌های محلی باشد، زیرا بسیاری از همین ساختارها در موارد متعدد واجد کارکردهای مهمی در کنترل اجتماعی، میانجی‌گری و حل و فصل اختلافات هستند. با این حال، آمارها و پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد که در شرایط خاص، برخی مؤلفه‌های فرهنگی و هویتی از جمله یک‌سو نگری‌های طایفه‌ای، حساسیت‌های حیثیتی و الگوهای مبتنی بر همبستگی‌های خویشاوندی می‌توانند در تشدید و یا گسترش خشونت‌های جمعی

---

۱ – مطابق بررسی صورت گرفته از مرکز آمار ایران (بخش امور قضایی) میزان بزه‌های خشن در استان‌های دارای منطقه‌های عشایری طی دهه ۱۳۹۰ الی ۱۴۰۰ دارای روندی افزایشی بوده است. آدرس سایت: مرکزآمار ایران، https://www.amar.org.ir/.

نقش‌آفرین باشند. از این رو، فهم دقیق وضعیت جنایی مناطق عشیره‌ای مستلزم توجه هم‌زمان به داده‌های آماری و زمینه‌های اجتماعی ـ فرهنگی حاکم بر این جوامع است. از این‌رو، با درک چگونگی بروز خشونت در زمینه‌های محلی، اکنون نوبت به نقد کارکرد نظام کیفری رسمی در مواجهه با این چالش‌ها می رسد.

۳- نقد عملکردی سیاست جنایی قضایی

سیاست جنایی قضایی در مواجهه با خشونت‌های بزه‌کارانه، هنگامی واجد کارآمدی است که بتواند میان اقتضائات حقوقی، واقعیت‌های اجتماعی و زمینه‌های فرهنگیِ بروز بزه توازن برقرار نماید. با این حال، در سال‌های اخیر، شتاب در گسترش رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی، زمینه‌ای را فراهم آورده که در آن، بازنمایی حوادث جنایی بیش از پیش در معرض هیجان سازی، تعمیم‌های شتاب زده و مطالبه‌گری کیفریِ عاطفی قرار گرفته است. در چنین فضایی، نهادهای قضایی نیز گاه ناخواسته تحت فشار افکار عمومی، به سمت پاسخ‌های سخت‌گیرانه و اهانت آمیز سوق داده می‌شوند، پاسخ‌هایی که بیش از آن‌که بر تحلیل علل بزه، وضعیت شخصی مرتکب و ملاحظات پیشگیرانه استوار باشند، درصدد اقناع فوری افکار عمومی و نمایش شدت واکنش کیفری‌اند (لیپست، ۱۳۸۳: ۱۲۳۲). این وضعیت، سیاست کیفری را از مسیر عقلانی و جرم شناختی خود خارج کرده و آن را به سمت عوام‌گرایی کیفری[۱] می‌کشاند، پدیده‌ای که در آن، خواست عمومیِ هیجان زده بر منطق حقوقی و اصل تناسب غلبه می‌یابد.

عوام‌گرایی کیفری در حوزه خشونت‌های عشیره‌ای، پیامدهای جدی‌تری نیز دارد، زیرا در این بسترها، کیفرهای شدید و واکنش‌های نمایشی نه تنها ناگزیر بازدارنده نیستند، بلکه می‌توانند احساس بی‌عدالتی را در میان بزه‌دیدگان، خانواده‌ها و حتی خویشاوندان مرتکب تشدید کنند و زمینه واکنش‌های انتقام جویانه را فراهم آورند. در چنین شرایطی، اصل تفرید کیفر و ملاحظه اوضاع و احوال مرتکب، که از لوازم بدیهی سیاست جنایی سنجیده است، تحت الشعاع مطالبه برای برخورد قاطع و فوری قرار می‌گیرد. نتیجه آن است که در

---

۱. Penal Populism

مواردی، مرتکبِ فاقد سابقه و یا دارای امکان اصلاح، به جای آن‌که در معرض تدابیر متناسب و ترمیم محور قرار گیرد، با پاسخ‌هایی مواجه می‌شود که ظرفیت بازپروری را از او سلب نموده و امکان بازگشت وی به وضعیت پیشین را دشوارتر می‌سازد. بدین ترتیب، خط‌مشی کیفری اهانت آمیز، به جای آن‌که خشونت را مهار کند، ممکن است خود به بازتولید آن یاری رساند.

در کنار این مسأله، غفلت از بسترهای فرهنگی خشونت نیز یکی از نارسایی‌های بنیادین سیاست جنایی قضایی در این حوزه است. نظام کیفری ایران در سطح تقنین، هرچند در برخی موارد به لزوم لحاظ اوضاع و احوال شخصی، خانوادگی و اجتماعی مرتکب اشاره کرده است، اما این توجه به طور غالب کلی و انتزاعی باقی مانده و به درک دقیق فرهنگ محل سکونت، مناسبات طایفه‌ای، و منطق خاص کنش در جوامع عشایری تسری نیافته است. در نتیجه، واکنش قضایی در بسیاری از موارد بر مبنای الگوی شهری و رسمی شکل می‌گیرد، الگویی که ناگزیر با معنای اجتماعیِ خشونت در بستر عشیره‌ای سازگار نیست. حال آن‌که در این جوامع، مفاهیمی چون ناموس، حیثیت، انتقام، حرمت طایفه و آبرو، تنها واژگانی اخلاقی نیستند، بلکه در بسیاری موارد در تنظیم رفتار اجتماعی و داوری نسبت به درگیری نقش تعیین‌کننده دارند. بی‌توجهی به این لایه‌ها، موجب می‌شود که تصمیم قضایی درک درستی از ریشه‌های تعارض نداشته باشد و در عمل، به جای ترمیم، بر شکاف‌های موجود بیفزاید.

از همین رو، یکی از مهم‌ترین انتقادها به سیاست جنایی قضایی در قبال خشونت‌های عشیره‌ای، محدود بودن آن به الگوی سرکوب کیفری است. چنین الگویی، اگرچه ممکن است در کوتاه مدت نشانه‌ای از اقتدار دولت تلقی شود، اما در بلند مدت، به ویژه در جوامعی که انسجام خویشاوندی و هنجارهای عرفی در آن‌ها نیرومند است، از کارآمدی لازم برخوردار نخواهد بود. اعمال کیفرهای شدید، بدون شناخت زمینه‌های فرهنگی و بدون بهره‌گیری از ظرفیت‌های میانجی‌گرانه و ترمیمی، به شکل معمول نه به کاهش خشونت می‌انجامد و نه اعتماد به عدالت رسمی را تقویت می‌کند. در مقابل، هرگاه تصمیم قضایی با بی‌اعتنایی به این زمینه‌ها اتخاذ شود، خطر آن وجود دارد که جامعه محلی، رأی

صادر شده را نه به عنوان تجلی عدالت، بلکه به عنوان مداخله‌ای بیگانه و غیر هم‌سو با منطق زیست بومی خود تلقی کند. در چنین وضعیتی، نه تنها بازدارندگی تحقق نمی‌یابد، بلکه امکان گسترش خشونت‌های ثانویه، مقاومت اجتماعی و بازگشت به منطق انتقام نیز افزایش می‌یابد. بنابراین، نقد عملکردی سیاست جنایی قضایی در این حوزه، در نهایت بر یک نتیجه اساسی دلالت دارد: خشونت‌های عشیره‌ای با منطق تنها کیفری و سرکوب محور مهار نمی‌شوند، بلکه نیازمند واکنشی هستند که در آن شناخت فرهنگی، تفرید پاسخ، پرهیز از هیجان‌زدگی قضایی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های بومیِ حل اختلاف به صورت هم‌زمان مورد توجه قرار گیرد. تنها در این صورت است که سیاست جنایی قضایی می‌تواند از سطح واکنش‌های صرف اهانت آمیز فراتر رفته و به الگوی مؤثری برای کنترل پایدار خشونت‌های بزه‌کارانه بدل شود. از این‌رو نتیجه نقد و بررسی سیاست کیفری رسمی، نشان دهنده ضرورت تکیه بر سازوکارهای محلی برای کنترل خشونت است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴- سازو کارهای هم افزایی عدالت رسمی و بومی

در جوامع عشیره‌ای، فرهنگ مسلط با مؤلفه‌هایی نظیر تقدم منزلت ریش سفیدان، حرمت نَسَب، صیانت از آبرو و همبستگی‌های خویشاوندی، نقشی بنیادین در تنظیم روابط اجتماعی ایفاء می‌کند (نظری و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۷۶-۲۷۵). چنان‌چه نظام عدالت کیفری در فرآیند دادرسی و اتخاذ تصمیم‌های قضایی، متغیرهای فرهنگی مزبور را به رسمیت بشناسد و از رهگذر تفسیری بومی محور، به جای اتکای صرف بر ساختارهای صوری و انتزاعی قانون، مقتضیات فرهنگی جوامع عشایری را در فرآیند قضاوت لحاظ کند، نه تنها مشروعیت اجتماعی احکام صادر شده افزایش خواهد یافت، بلکه قابلیت اجرای این احکام و نیز اثرگذاری آن‌ها بر کاهش تعارضات و خشونت‌های محلی نیز تقویت می‌شود. در این راستا، دو راهبرد اساسی قابل طرح است: نخست، ارتقای شناخت فرهنگی قُضات نسبت به زیست بوم عشایری؛ و دوم، گسترش رویکردهای منعطف و انطباق‌پذیر در اجرای عدالت کیفری.

راهکار نخست، مستلزم تعمیق فهم مقامات قضایی از ساختارهای هنجاری، الگوهای حل و فصل اختلاف و صورت بندی‌های قدرت در اجتماعات طایفه‌ای است. از منظر جرم‌شناسی فرهنگی، کنش کیفری در خلأ رخ نمی‌دهد، بلکه همواره متأثر از لایه‌های عمیق فرهنگی و شبکه‌های غیررسمی تنظیم رفتار است. در مناطق عشایری، نهادهای غیر رسمی مانند شورای ریش‌سفیدان یا داوری‌های عرفی، در بسیاری موارد جایگزین مراجع رسمی می‌شوند. این سازوکارها، در عین فقدان ضمانت اجراهای رسمی، واجد اقتدار اجتماعی وسیعی هستند. چنان‌چه قُضات با این ظرفیت‌ها آشنا باشند، می‌توانند در مواقع مقتضی، به جای اعمال خشک و صِرف قوانین کیفری، با هدایت فرآیندهای ترمیمی و مصالحه‌آمیز، از تعمیق کینه‌های طایفه‌ای و شعله‌ور شدن انتقام‌های خشونت آمیز جلوگیری کنند. در این راستا، بهره‌گیری از نهادهای میانجی‌گر، اجرای کیفرهای جایگزین و استفاده هوشمندانه از سازوکارهای تقنینی چون تعلیق تعقیب، تعلیق اجرای کیفر و آزادی مشروط، می‌تواند در کاهش بار کیفری و کنترل واکنش‌های انتقام جویانه مؤثر واقع شود.

دومین راهبرد، ناظر بر توسعه انعطاف نهادی و رویکردهای تعاملی در قبال ساختارهای بومی قدرت است. در بافت‌های عشیره‌ای، هرگونه مداخله دستگاه قضایی بدون لحاظ جایگاه نمادین و واقعی ریش سفیدان و معتمدان، می‌تواند موجب تضعیف اقتدار قانون و شکل‌گیری گسست نهادی میان جامعه و نظام قضایی شود. در مقابل، هرگاه مقام‌های قضایی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود در شوراهای عرفی و یا داوری‌های محلی، به دنبال حل و فصل ریشه‌ای درگیری‌ها باشند، نه تنها عدالت ترمیمی تقویت می‌شود، بلکه خشونت‌های آینده نیز در نطفه خنثی می‌گردد.

البته باید توجه داشت که انطباق نظام قضایی با واقعیت‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع عشایری، نه به معنای چشم‌پوشی از اصول قانون‌گرایی، بلکه نشانه‌ای از بلوغ عدالت کیفری در تعامل با پیچیدگی‌های زیستی جوامع مختلف است. این تعامل، علاوه بر ارتقای اثربخشی دادرسی و افزایش سرمایه اجتماعی نهادهای رسمی، زمینه‌ساز تحقق ترکیبی از عدالت رسمی و عدالت فرهنگی در پیشگیری از خشونت‌های بومی و بازتولید امنیت پایدار

خواهد بود. در ادامه مهم‌ترین گونه‌ها و شیوه‌های بهره گیری از ظرفیت هم‌گرایی عدالت رسمی و عدالت محلی اشاره و تحلیل می‌شود.

۱-۴- تعامل اطلاعاتی و عملیاتی در مهار خشونت

همکاری فعالانه میان جوامع عشایری و نهادهای رسمی عدالت کیفری، در قالب یک راهبرد جامعه محور، می‌تواند نقش تعیین کننده‌ای در پیشگیری از بزه‌های خشن و ارتقای کارآمدی فرآیندهای کیفری ایفاء کند. این نوع تعامل، مستلزم ایجاد اعتماد متقابل، بهره‌گیری از ظرفیت‌های بومی و تضمین امنیت اطلاعات و اشخاص مطلع در روند دادرسی است (دیبا، ۱۴۰۰: ۶۳). یکی از مؤلفه‌های اساسی در این تعامل، تقویت اعتماد عمومی نسبت به نهادهای رسمی عدالت کیفری است. ساختارهای سنتی و هنجارهای فرهنگی در جوامع عشایری، اغلب فاصله‌گذاری‌هایی با سازوکارهای رسمی ایجاد می‌کنند و همین امر موجب می‌شود سطح همکاری اولیه با مقام‌های قضایی پایین باشد. به همین سبب، اتخاذ سیاست‌های مشارکت جویانه و حساس به زمینه‌های فرهنگی، می‌تواند گام مؤثری در تقویت اعتماد متقابل باشد. هنگامی که اشخاص عشایری تصور کنند که کارکنان قضایی و ضابطین آن‌ها برخوردی بی‌طرفانه، منصفانه و عاری از تبعیض دارند، با رغبت بیشتری اطلاعات مرتبط با بزه‌ها و یا تحرکات مشکوک را گزارش خواهند داد. اطلاعات اولیه که به موقع و دقیق ارائه شود، افزون بر تسریع روند تحقیقات، از گسترش تنش‌ها و وقوع خشونت‌های انتقامی جلوگیری می‌کند.

از دیگر ظرفیت‌های مهم مشارکت مردمی، امکان بهره‌گیری از آگاهی‌های بومی و محیط شناختی است. کلیفورد شاو[۱] و هنری مک کی[۲] استادان دانشگاه شیکاگو، در سال‌های بین دوجنگ جهانی نظریه‌ای معروف به بوم شناسی جنایی[۳] ارائه نمودند که براساس آن ادعا می‌شد که نرخ بزه در برخی از محله‌ها بیشتر است (محسنی، ۱۳۹۷: ۲۴۹).

۱- Cliford Shaw

۲- Henery Mc Kay

۳- Criminal Ecology

بانیان این مکتب دغدغه‌های فرهنگی داشته و علل بزه را بر اساس فرهنگ در معنای گسترده کلمه، تفسیر می‌کردند. این مکتب بر این باور است که شخص در فرآیند جامعه پذیری، تحت تأثیر فرهنگ محل زیست خود قرار می‌گیرد. این فرآیند موجب درونی سازی مدل‌های فرهنگی خاص جامعه خود (ولو منحرفانه و یا بزه‌کارانه) در شخص و کنار زدن مانع اخلاقی در زمان ارتکاب بزه می‌شود (قاسمی مقدم و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۲). بنابراین، شناخت دقیق از محیط اجتماعی و جغرافیایی محل وقوع بزه، نقش مهمی در پیشگیری از بزه‌ها ایفاء می‌کند.

در جوامعی با بافت سنتی و پایبند به روابط قبیله‌ای، ساکنان محلی شناخت دقیقی از چهره‌ها، پیشینه‌ها و روابط میان اشخاص دارند که این شناخت، منبعی بسیار مهم در شناسایی عوامل بزه‌زا و ریشه‌یابی درگیری‌ها محسوب می‌شود. از منظر جرم‌شناسی، توجه به متغیرهای محیطی، فرهنگی و اجتماعی محل زیست بزه‌کاران بالقوه، نقش کلیدی در کاهش نرخ بزه ایفاء می‌کند.

با این حال، یکی از موانع اصلی بر سر راه این تعامل دو سویه، ترس اشخاص محلی از پیامدهای گزارش‌دهی است. به ویژه آن‌که در پرونده‌هایی با منشأ درگیری‌های قبیله‌ای و یا خصومت‌های دیرینه، امکان انتقام‌جویی و یا تهدید علیه گزارش‌دهندگان بالا است. گرچه نظام قانون‌گذاری ایران در موادی از قانون آیین دادرسی کیفری و سایر مقرره‌ها، تمهیداتی برای حمایت از شهود و مطلعین پیش بینی کرده است،[1] اما در مقام عمل، ضعف اجرایی این حمایت‌ها، مانعی جدی در برابر مشارکت اثر بخش مردم به شمار می‌رود.

بر این اساس، بازنگری در طراحی و اجرای سازوکارهای ایمن برای حفاظت از هویت و امنیت اطلاعات‌دهندگان، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. بهره‌گیری از روش‌های نوین شناسایی غیرمستقیم، استفاده از گزارش‌های محرمانه، عدم افشای هویت شهود در فرآیندهای علنی و آموزش نیروهای قضایی و انتظامی برای رعایت اصول محرمانگی، می‌تواند گامی مؤثر در این راستا تلقی شود. هنگامی که شهروندان از حمایت کافی

---

۱ - ر.ک به: ماده ۲۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و آیین نامه اجرایی حمایت از شهود و مطلعان ... مصوب ۱۳۹۴ رییس قوه قضاییه.

برخوردار باشند و از پیامدهای ناخواسته گزارش‌دهی مصون بمانند، زمینه برای تحقق عدالت مشارکتی فراهم خواهد شد.

از سوی دیگر، فرهنگ و ساختار اجتماعی جوامع عشایری ایران، به واسطه ویژگی‌های خاص جمعیتی، قومیتی و انسجام سنتی، از ظرفیتی چشم‌گیر در حوزه پیشگیری از بزه‌های خشن برخوردارند، ظرفیتی که در صورت هم‌افزایی با نهادهای رسمی عدالت کیفری، می‌تواند بستری مؤثر برای مهار خشونت و حفظ نظم عمومی فراهم آورد. این ظرفیت‌ها، برخلاف نگاه سنتی که تنها بر اقتدار حاکمیتی تکیه دارد، ناظر بر سازوکارهای کنترل اجتماعی غیر رسمی و مشارکت فعال اعضای جامعه در فرآیند حل و فصل اختلافات است.

در جوامع عشایری، روابط میان فردی در بستر پیوندهای خویشاوندی، قبیله‌ای و قومی، ساختاری منسجم و هنجار محور را پدید آورده است. این شبکه‌های ارتباطی، منجر به شکل‌گیری نظارت اجتماعی درون گروهی و حساسیت بالا نسبت به رفتار اشخاص می‌گردد. کنترل اجتماعی غیر رسمی در چنین بسترهایی، به واسطه ترس از بی‌آبرویی، از دست دادن منزلت قبیله‌ای و لطمه به حیثیت خانوادگی، در بسیاری موارد کارآمدتر از کنترل قضایی و رسمی عمل می‌کند. بر این مبنا، نظریه «کنترل اجتماعی»[1] تراویس هیرشی،[2]در تبیین پیوندهای بازدارنده از بزه‌کاری در این فضاهای اجتماعی مصداق بارز می‌یابد. این نظریه که با عنوان نظریه مهار نیز شناخته می‌شود، ناظر به فقدان و یا ضعف خودکنترلی در شخص، به عنوان عامل اصلی رفتار بزه‌کارانه می‌باشد (محسنی، ۱۳۹۷: ۲۲۰). بر اساس نسخه اولیه نظریه کنترل اجتماعی، چهار عنصر اصلی کنترل عبارتند از: وابستگی، تعهد، درگیری و باورها. از این‌رو، عواملی مانند تعهد نسبت به جامعه و اعتقادات مذهبی از مهم‌ترین متغیّرهای مؤثر بر گرایش اشخاص به رفتارهای ضداجتماعی و بزه‌کارانه محسوب می‌گردد (Akers and Sellers, 2004) . بنابراین، در بافت‌های عشایری ایران، دلبستگی به هنجارها، تعهد به ساختار قبیله‌ای، درگیر بودن در فعالیت‌های اجتماعی و باور به ارزش‌های مشترک، ظرفیت آن را دارد که در قالب یک سپر فرهنگی،

۱- Social Control Theory

۲- Traviss Hirschi

سد راه تمایلات بزه‌کارانه گردد. این مشارکت محلی در مهار خشونت، نه یک ظرفیت جانبی، بلکه عنصری بنیادین در راهبرد پیشگیری از بزه‌های خشن در بافت فرهنگی-عشایری ایران است.

۲-۴- نهادهای میانجی و ریش سفیدان محلی

در بندهای پیشین اشاره گردید که الگوی مسلط روابط اجتماعی عشایری، بر بنیاد همبستگی خانوادگی، احترام به ریش‌سفیدان و نقش‌آفرینی رهبران محلی در مدیریت اختلافات استوار است. این ساختار فرهنگی-اجتماعی، ظرفیت‌هایی کم‌نظیر برای مهار تنش‌های اجتماعی و پیشگیری از خشونت در اختیار نظام عدالت کیفری قرار می‌دهد. از این‌رو، بهره‌گیری از نهادهای میانجی‌گری و سازوکارهای عدالت ترمیمی، که به جای تمرکز انحصاری بر کیفر، بر جبران خسارت، احیای روابط اجتماعی و اعاده حیثیت بزه‌دیدگان و بزه‌کاران استوارند، در بافت‌های عشایری کارایی مضاعف می‌یابد.

یکی از مؤلفه‌های مهم در این میان، سنت مصالحه و میانجی‌گری درون گروهی است که از دیرباز در جوامع عشیره‌ای ایران، به مثابه جایگزینی مؤثر برای پاسخ‌های قهری و رسمی در قبال بزه‌کاری، ایفای نقش کرده‌اند (حیدری مکرر و هدایتی امین، ۱۳۹۳: ۱۸). در نوشتگان جرم‌شناسی، میانجی‌گری عبارت است از «مداخله شخص ثالث بی‌طرف که فاقد اختیار تصمیم‌گیری الزام‌آور است، اما به طرفین اختلاف کمک می‌کند تا از رهگذر گفت‌وگو و تفاهم، به راه حلی رضایت بخش و مورد توافق دو جانبه دست یابند» (Berger, 2002: 120). در بافت عشایری، این نقش را به شکل عمده ریش سفیدان، بزرگان طوایف و یا معتمدان محلی ایفاء می‌کنند و نه تنها در موراد گوناگون موفق به حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات می‌شوند، بلکه از ایجاد چرخه‌های انتقام، خشونت‌های متقابل و فروپاشی سرمایه اجتماعی جلوگیری می‌کنند.

نظام عدالت ترمیمی، با تأکید بر احیای روابط انسانی آسیب دیده از بزه و تلطیف مناسبات بزه‌کار - بزه‌دیده (نجفی ابرند آبادی، ۱۳۸۳: ۳۱)، بیش از هر چیز در جوامعی با انسجام اجتماعی بالا و باورهای مشترک فرهنگی، قابلیت اجرا دارد. در این راستا، ساختار قبیله‌ای و طایفه‌ای عشایر ایرانی، به مثابه بستری مناسب برای استقرار عدالت ترمیمی عمل

می‌کند، چرا که در چنین ساختارهایی، ارزش‌هایی نظیر حفظ آبرو، بازسازی حیثیت شخصی و تقویت انسجام درون گروهی، برتری مفهومی نسبت به کیفرهای رسمی دارند.

قانون‌گذار ایران نیز در سال‌های اخیر، با درک اهمیت این ظرفیت‌ها، نهادهای ارفاقی و ترمیمی را در قوانین کیفری به رسمیت شناخته است. قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، در مواد متعدد خود به ویژه ماده ۸۲،[1] سازوکار میانجی‌گری را به عنوان ابزار رسمی برای حل و فصل اختلافات کیفری با شدت کم، معرفی کرده است. افزون بر آن، نهادهایی هم‌چون ترک تعقیب، تعلیق تعقیب، تعویق صدور حکم و تعلیق اجرای مجازات، همه در جهت تقویت عدالت ترمیمی و تطبیق سیاست جنایی رسمی با نیازهای بومی و فرهنگی جامعه، درخور توجه می‌باشند. از سوی دیگر در رابطه با ظرفیت‌های مورد بحث نیز، بزرگان و معتمدین محلی و یا به تعبیری ریش سفیدان از جایگاه ممتاز و تأثیرگذاری برخوردارند که بهره‌گیری از آن‌ها می‌تواند به مثابه مکملی کارآمد برای نظام عدالت رسمی عمل نماید (احمد یوسفی و پایدار ، ۱۳۹۴: ۶۵). نظام عدالت کیفری، در مواجهه با پیچیدگی‌های فرهنگی و روابط درهم‌تنیده عشیره‌ای، قادر نیست به تنهایی تمام ابعاد اجتماعی و روانی زمینه‌های وقوع درگیری و بزه را درک و مهار کند. از این‌رو، جلب مشارکت نهادهای سنتی مانند ریش سفیدان، که به واسطه اعتبار اجتماعی و شناخت عمیق از بستر فرهنگی جامعه محلی، توان تأثیرگذاری بر طرفین درگیری را دارند، ضرورتی انکارناپذیر می‌نماید.

از حیث حقوقی نیز همان طور که پیش‌تر اشاره شد، جایگاه میانجی‌گری در قوانین کیفری ایران به رسمیت شناخته شده است. مقام قضایی اختیار دارد در برخی از بزه‌ها با رعایت شرایط قانونی، رسیدگی به پرونده را به طور موقت متوقف ساخته و موضوع را

۱- ماده ۸۲ قانون آیین دادرسی کیفری: «در بزه‌های تعزیری درجه شش، هفت و هشت که کیفر آن‌ها قابل تعلیق است، مقام قضائی می‌تواند به درخواست متهم و موافقت بزه‌دیده یا مدعی خصوصی و با اخذ تأمین متناسب، حداکثر دو ماه مهلت به متهم بدهد تا برای تحصیل گذشت شاکی یا جبران خسارت ناشی از بزه اقدام کند. هم‌چنین مقام قضائی می‌تواند برای حصول سازش بین طرفین، موضوع را با توافق آنان به شورای حل اختلاف یا شخص یا مؤسسه‌ای برای میانجیگری ارجاع دهد. مدت میانجیگری بیش از سه ماه نیست. مهلت‌های مذکور در این ماده در صورت اقتضاء فقط برای یک بار و به میزان مذکور قابل تمدید است ...».

برای میانجی‌گری ارجاع دهد. تا زمان تعیین تکلیف میانجی گری رسیدگی دادگاه معلق می‌ماند و چنان‌چه تلاش میانجی جهت حل اختلاف نتیجه بخش نباشد، رسیدگی قضایی مجدد از سرگرفته خواهد شد (Tarzia, 2005: 22). در این چارچوب، نقش ریش سفیدان می‌تواند هم‌راستا با مداخله نظام قضایی و با هدف حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات تحقق یابد. در صورت موفقیت‌آمیز بودن میانجی‌گری، نه تنها از اطاله دادرسی و پیامدهای منفی آن جلوگیری می‌شود، بلکه سازوکارهای فرهنگی نیز در مهار خشونت و بازسازی روابط مخدوش، فعال می‌گردد.

در چارچوب نظام‌های کنترل اجتماعی غیر رسمی، ریش سفیدان به مثابه کنش‌گران مشروع و معتمد ایفای نقش می‌کنند، آنان با اتکاء به تجربه، نفوذ اجتماعی و مشروعیت سنتی خود، قادرند درگیری‌ها را در مراحل اولیه مدیریت کنند و از تبدیل آن‌ها به بزه‌های خشونت‌آمیز جلوگیری به عمل آورند. چنین نقش آفرینی‌ای به ویژه در اختلافاتی که ریشه در منابع طبیعی، اراضی، مراتع و سایر مسائل زیربنایی دارد، بسیار مؤثر است. مداخله به موقع ریش سفیدان، پیش از آن‌که اختلاف به ساحت رسمی و قضایی کشیده شود، امکان دست‌یابی به مصالحه، جبران خسارت و ترمیم روابط تضعیف شده را فراهم می‌آورد و از ورود پرونده به فرآیندهای پیچیده و گاه فرساینده قضایی جلوگیری می‌نماید.

افزون بر این، ریش سفیدان می‌توانند در برقراری پیوند مؤثر میان مردم و دستگاه قضایی ایفای نقش کنند. در مناطقی که بی‌اعتمادی تاریخی و یا ساختاری نسبت به نهادهای رسمی وجود دارد، حضور ریش سفیدان به عنوان واسطه‌های مورد اعتماد دو سوی رابطه، می‌تواند یقین عمومی را تقویت نماید. این نقش به ویژه در مواردی که شاهدان محلی از ترس انتقام‌جویی و یا به دلیل ملاحظات قبیله‌ای از ارائه اطلاعات خودداری می‌کنند، از اهمیت دو چندان برخوردار است. ریش سفیدان با بهره‌گیری از اقتدار اخلاقی و جایگاه اجتماعی خود می‌توانند چنین اشخاص مرددی را به مشارکت فعال در فرآیندهای کشف بزه و اجرای عدالت ترغیب کنند.

در مرحله اجرای احکام کیفری نیز، نظام رسمی گاه با موانع قبیله‌ای و مقاومت‌های اجتماعی مواجه می‌شود. به ویژه زمانی‌که محکومان، وابسته به طوایف پُر نفوذ و یا دارای

جایگاه اجتماعی خاصی باشند، احتمال دارد اجرای حکم با تمرّد و واکنش‌های منفی همراه گردد. در این موارد، نقش تعدیلی و مصالحه جویانه ریش سفیدان، با هدف جلوگیری از تقابل و تسهیل اجرای احکام، نقشی مکمل و کلیدی برای نظام قضایی خواهد بود. این اشخاص با استفاده از ظرفیت سنتی خویش، می‌توانند افکار عمومی را آماده پذیرش تصمیمات قضایی سازند و از بروز درگیری‌های مجدد و خشونت‌های انتقامی ممانعت به عمل آورند.

تجربه زیسته جامعه عشایری نشان داده است که مداخله مناسب نهادهای رسمی در راستای تقویت و نه تضعیف این ساختارهای سنتی، منجر به افزایش اعتماد عمومی، مشروعیت بخشی به نهاد عدالت کیفری و کاهش چشم‌گیر تنش‌ها خواهد شد. در واقع، عدالت ترمیمی و بهره‌گیری از نهادهای میانجی در چنین جوامعی تنها یک راهبرد قضایی نیست، بلکه بخشی از منظومه فرهنگی-اجتماعی آنان است و می‌توان با تلفیق آن با ابزارهای رسمی، به الگویی بومی شده و مؤثر برای پیشگیری از بزه‌های خشن دست یافت.

۳-۴- نهاد خون بس و مهار چرخه انتقام

در بخش‌هایی از کشور، به ویژه در مناطق عشایری و ایلاتی، طی سده‌های متمادی سازوکارهای بومی و سنتی متعددی جهت حل و فصل درگیری‌های کیفری پدید آمده‌اند که در غیاب و یا ضعف نظام عدالت رسمی، نقش‌های مؤثری در مدیریت تنش‌ها ایفاء نموده‌اند. آیین‌هایی چون فصل، میانجی‌گری سنتی، داوری محلی، پرداخت دیه، صلح قبیله‌ای و در رأس آن‌ها، آیین «خون بَس» از جمله ساز و کارهای متداول پیشگیری ثانویه و سطح سوم از بروز خشونت‌های انتقامی در بافت اجتماعی عشایری به شمار می‌روند (محمدی فرد، ۱۴۰۰: ۱۷۵).

آیین «خون بَس» که در لرستان با این عنوان و در مناطقی نظیر کرمانشاه به نام «خون صلح» و در طوایف خوزستان به عنوان «آیین فصل» شناخته می‌شود (غلامی و مرادقلی، ۱۳۹۴: ۱۶۱)، نهادی سنتی و کارکردی است که در واکنش به بزه‌های خشن، به خصوص قتل، با هدف جلوگیری از خون‌ریزی متقابل و قطع زنجیره انتقام میان طوایف شکل گرفته است. منظور از «خون بس»، در واقع همان «خون بست» به معنای جلوگیری و بند آوردن

خون‌ریزی انتقامی از جانب بستگان مقتول است. در این فرآیند، بزرگان قبیله، ریش سفیدان و معتمدان طرفین در اسرع وقت مداخله نموده، با بهره‌گیری از نفوذ اجتماعی و اقتدار عرفی خود، خانواده مقتول را به گذشت، مصالحه و پذیرش دیه و یا شروط مصالحه ترغیب می‌نمایند (محمدی فرد، ۱۴۰۰: ۱۸۲-۱۸۱). در بیشتر موارد، آیین خون بس با آداب خاصی همراه است، به این صورت که قاتل را با ریسمانی بر گردن، و با قرآن و خنجری بر سینی، به خانه اولیای دم می‌برند (عباسی، ۱۳۸۶: ۲۷۹). ریش سفیدان و بزرگان از اولیای دم مقتول می‌خواهند که یا قاتل را قصاص کنند و یا به حرمت و عظمت قرآن وی را عفو نمایند (غلامی و مرادقلی، ۱۳۹۴: ۱۶۲). این حضور نمادین، پیام شرم‌ساری، خضوع و تقاضای عفو را به خانواده داغدار منتقل می‌سازد. در برخی موارد، به منظور تحکیم صلح و اطمینان از عدم تجدید درگیری، سنت اهدای یک دختر از قبیله قاتل به خانواده مقتول نیز اعمال می‌شود، اقدامی که گرچه از منظر حقوق بشر و کرامت انسانی قابل نقد است، اما در ساختار سنتی عشایر به عنوان ابزاری برای هم‌پیمانی و ایجاد پیوند خویشاوندی تلقی می‌شود.

در سنجه تحلیل جرم‌شناختی، آیین خون بَس در زمره نهادهای ترمیمی با کارکرد پیشگیرانه در سطح سوم (پیشگیری پس از وقوع بزه) ارزیابی می‌گردد. این نهاد سنتی افزون بر تأثیرگذاری در فرو نشاندن خصومت‌های دیرپا و انتقام‌جویانه، موجبات باز اجتماعی‌کردن بزه‌کار را نیز فراهم می‌آورد. از جمله نکته‌های حائز اهمیت در این آیین، بهره‌گیری از عنصر «شرم‌ساری باز یک‌پارچه گر»[1] است که در نظریه‌های مدرن جرم‌شناسی، مورد تأکید قرار گرفته است. شرم‌ساری باز یک‌پارچه گر و یا بازپذیرکننده، در تقابل با شرم‌ساری طردکننده، بر این باور است که تمامی فرآیندهای اجتماعی پاسخ‌گو به رفتارهای بزه‌کارانه شخص، وی را شرمسار خواهد کرد. این شرم‌ساری در صورتی که بازپرورانه و اصلاحی باشد، بزه‌کار با درک نادرستی کارخود دچار شرم‌ساری شده و حتی در صورت تحمل کیفر، فرآیند باز اجتماعی شدن در مورد وی امکان پذیر می‌شود (عظیم زاده ، ۱۳۹۰: ۲۷۶) و به بزه‌کار این فرصت را می‌دهد تا ضمن درک ناهنجاری رفتار

۱- Reintegrative Shaming Theory

خویش، با اظهار پشیمانی، پذیرش مسئولیت و جبران ضرر، مجدد به ساختار اجتماعی بازگردد.

نظام عدالت کیفری رسمی، به ویژه در مناطق عشایری، می‌تواند از ظرفیت آیین خون بس به منظور تکمیل فرآیند عدالت ترمیمی بهره‌مند گردد. احترام به این سنت‌های ریشه‌دار، ضمن تقویت اعتماد عمومی نسبت به دستگاه عدالت، به موازات کاهش اصطکاک‌های میان قبیله‌ای، موجب کاهش بار کیفری پرونده‌ها و تسریع روند صلح و بازسازی روابط اجتماعی خواهد شد. البته این بهره‌گیری باید در چهارچوب اصول قانونی، حقوق شهروندی و معیارهای عدالت کیفری صورت پذیرد و نباید به معنای چشم‌پوشی از حقوق اولیای دم و یا مصالح جامعه تلقی شود.

۴-۴- تقویت قانون گرایی و فرهنگ ضد خشونت

خشونت و نزاع از پدیده‌های مزمن و تاریخی جوامع انسانی است که اگرچه در بستر زمان و با توسعه فرهنگی، اقتصادی و حقوقی جوامع دستخوش دگرگونی شده، اما هم‌چنان در اَشکال مختلف و با شدت‌های گوناگون بروز می‌یابد (رضایی میبدی، ۱۳۸۲ : ۵۲). در برخی از جوامع عشایری، به ویژه آن دسته که ساختارهای طایفه‌ای و قومی در آن‌ها پررنگ است، بروز خشونت بیشتر از آن‌که ناشی از ضعف قانون و یا فقدان سازوکارهای حقوقی باشد، ریشه در سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی دارد؛ به‌گونه‌ای که کنش خشونت‌آمیز گاه به عنوان نماد قدرت، شجاعت و یا دفاع از حیثیت خانوادگی و منزلت اجتماعی تلقی می‌شود (حسین زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۹۲).

در چنین شرایطی، یکی از الزام‌های اساسی در مسیر پیشگیری از خشونت و بزه‌های خشن، ایجاد تحولات فرهنگی و ارتقاء سطح قانون مداری در جوامع عشایری است. این مهم، تنها با توسل به اقدام‌های قضایی و سرکوب‌گرایانه میسر نمی‌شود، بلکه مستلزم اتخاذ رویکردی چند بُعدی است که ابعاد فرهنگی، آموزشی، حقوقی و رسانه‌ای را در بر گیرد.

نخست، بایسته است که آموزش‌های حقوقی و شهروندی به‌گونه‌ای طراحی شود که متناسب با زبان، نگرش و ساختار ذهنی عشایر باشد. برگزاری دوره‌های آموزشی پیرامون مفاهیم بنیادین قانون، مسئولیت کیفری، سازوکارهای قانونی حل اختلاف و پیامدهای

خشونت، با بهره‌گیری از اشخاص مورد اعتماد درون جامعه عشایری نظیر ریش سفیدان و رهبران محلی، می‌تواند موجب شکل‌گیری درک مثبت‌تری از قانون شود. چنین آموزش‌هایی باید با تأکید بر نقش قانون در صیانت از عدالت، امنیت، حرمت اجتماعی و پیشگیری از فروپاشی نظم عمومی ارائه شود.

در کنار این آموزش‌ها، تقویت مهارت‌های روان شناختی از جمله کنترل خشم، مدیریت تنش و اتخاذ شیوه‌های مسالمت‌آمیز برای حل تعارض، باید محور اقدام‌های مداخله گرایانه قرار گیرد. تهیه و اجرای برنامه‌های گروهی در قالب کارگاه‌های مدیریت هیجان، با مشارکت جوانان و اشخاص تأثیرگذار قبیله‌ای، نقش مؤثری در کاهش تمایل به خشونت ایفاء می‌کند. تجربه برخی مناطق عشایری که از طریق گفت‌وگوهای بین قبیله‌ای و میانجی‌گری سنتی موفق به مهار خشونت‌های طایفه‌ای شده‌اند، می‌تواند به عنوان الگو در مناطق مشابه مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

از دیگر محورهای مهم، تدوین و تقویت سیاست‌های حمایتی است که احساس بی‌عدالتی و محرومیت را در میان عشایر کاهش دهد. اتخاذ تدابیری برای تضمین حقوق آن‌ها در زمینه‌هایی نظیر مالکیت اراضی، استفاده از مراتع و خدمات عمومی، سبب تقویت پیوند عشایر با ساختار رسمی حاکمیت و افزایش انگیزه آنان برای تبعیت از قانون خواهد شد. بدیهی است نظام اداری و قضایی نیز باید در تعامل با این جوامع از نگرش‌های مبتنی بر تبعیض، تحقیر و یا عدم شناخت کافی از فرهنگ محلی اجتناب ورزد. در این میان، رسانه‌ها نیز باید نقش ایجابی خود را ایفاء نمایند. تولید برنامه‌های فرهنگی و مستندهایی که به پیوند ارزش‌های اصیل عشایری با مفاهیم قانون‌گرایی، عقلانیت، گذشت و پرهیز از خشونت بپردازد، می‌تواند در اصلاح تدریجی نگرش عمومی مؤثر واقع شود. بهره‌گیری از ظرفیت رسانه‌های محلی و بومی، به ویژه رادیوها و شبکه‌های منطقه‌ای، با استفاده از زبان و روایت‌های بومی، اثرگذاری پیام‌ها را افزایش خواهد داد.

ترویج فرهنگ ضدخشونت و تقویت قانون‌گرایی در میان عشایر تنها از رهگذر یک مشارکت نهادمند میان دولت، جامعه مدنی، رهبران محلی و خود اعضای جامعه عشایری ممکن خواهد بود، مشارکتی که بر پایه اعتماد متقابل، احترام به هویت فرهنگی و

توانمندسازی متقابل استوار گردد و فرآیندهای اصلاح اجتماعی را از درون جامعه به سوی هم‌سویی با نظم قانونی هدایت کند.

۵-۴- الزام‌های نهادی و تقنینی هم افزایی

تحقق عدالت کیفری در جوامع عشایری، نه تنها از طریق اجرای بی‌کم وکاست قانون، بلکه در سایه‌ی تعامل مؤثر میان ساختارهای رسمی و غیر رسمی ممکن خواهد بود. آن‌چه در بررسی ساختار اجتماعی و فرهنگی عشایر ایران بررسی شد، وجود نهادهای غیر رسمی مؤثر، نظیر ریش سفیدان، شوراهای محلی، آیین‌های مصالحه و سازوکارهای حل اختلاف درون قومی است که در طول نسل‌ها شکل گرفته و به عنوان ابزارهایی برای حفظ نظم اجتماعی ایفای نقش کرده‌اند. از سوی دیگر، نهادهای رسمی عدالت کیفری با تکیه بر قانون، اصول دادرسی منصفانه و الزام‌های حقوقی، تلاش دارند تا رفتار بزه‌کارانه را با موازین قانونی و ضمانت‌های حقوقی مهار نمایند.

در چنین بستری، تعامل نهادی و هم‌گرایی بین این دو سازوکار به منظور پیشگیری از بزه‌های خشن، امری اجتناب‌ناپذیر است. به عبارت دیگر، رویکردهای جزمی و اقتدارگرایانه از سوی نظام رسمی و بی‌اعتنایی به فرهنگ بومی، نتیجه‌ای جز تعمیق شکاف اجتماعی و کاهش اثر بخشی سیاست‌های پیشگیری نخواهد داشت. تعامل مطلوب میان نهادهای رسمی و غیر رسمی، مستلزم پذیرش مشروعیت متقابل، طراحی سازوکارهای ارتباطی نظام‌مند و آموزش تخصصی ضابطین، قضات و سایر کنشگران عدالت کیفری نسبت به ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع عشایری است. این تعامل زمانی می‌تواند به پیشگیری مؤثر از خشونت منجر شود که عدالت رسمی و عدالت بومی نه در تقابل، بلکه در تکمیل یک‌دیگر عمل کنند.

۱-۵-۴- چالش‌ها و ظرفیت‌های تلفیق عدالت دوگانه

یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی که در مسیر هم‌گرایی میان عدالت رسمی و بومی در جوامع عشایری وجود دارد، تضاد مفهومی و عملکردی میان این دو نظام است (صفاری، ۱۳۹۶: ۵۰۸). نظام رسمی عدالت کیفری بر اصول برابری، بی‌طرفی، دادرسی منصفانه و

سازوکارهای قانونی استوار است، در حالی که نظام بومی، مبتنی بر روابط خویشاوندی، اقتدار سنتی، داوری اخلاقی و حفظ آبرو عمل می‌کند. این تفاوت در مبانی، اغلب منجر به بروز تعارض در تصمیم‌گیری، نحوه اجرای کیفر و حتی ارزیابی خود پدیده بزه‌کارانه می‌شود. یکی از مصداق‌های بارز این تعارض، در مواردی است که آیین‌هایی نظیر خون بس یا مصالحه‌های عرفی، به نوعی مانع از اجرای کیفر قانونی نظیر قصاص و یا کیفر تعزیری از باب جنبه عمومی بزه می‌گردند. در حالی که از دیدگاه بومی، این قبیل آیین‌ها به صلح و جلوگیری از خشونت بیشتر کمک می‌کند، از منظر عدالت رسمی ممکن است نوعی بازگشت از قوانین رسمیِ الزامی تلقی شود. بنابراین، ایجاد سازوکارهایی که ضمن حفظ اقتدار قانون، به سنت‌های محلی نیز احترام گذارند، ضرورتی انکارناپذیر است. از طرف دیگر، ظرفیت‌های مهمی در درون ساختار بومی وجود دارد که می‌تواند به عنوان مکمل نظام رسمی عمل کند. ریش سفیدان، شوراهای عشایری و آیین‌های صلح، از جایگاه مشروع و پذیرفته‌ای در میان اعضای قبیله برخوردارند و می‌توانند به عنوان حلقه واسط میان مردم و نهادهای قضایی ایفای نقش کنند که شرح آن پیش از این گذشت، به شرط آن‌که نظام رسمی با پذیرش نقش این نهادها، سازوکارهایی برای ثبت و ارزیابی تصمیم‌های آن‌ها و در صورت لزوم اِعمال نظارت قضایی بر آن‌ها پیش بینی کند.

از سوی دیگر، با التفات به آموزه‌های جرم‌شناسی، به نظر می‌رسد تلفیق دوگانه‌ی عدالت رسمی و بومی می‌تواند به تقویت کنترل اجتماعی درونی منجر شود و احساس عدالت را در میان اشخاص جامعه افزایش دهد. مهم‌ترین ابزار برای تحقق این هدف، آموزش فرهنگی و حقوقی متقابل است، بدین معنا که هم متولیان نظام قضایی باید با زمینه‌های فرهنگی آشنا شوند و هم بزرگان عشایری از اصول عدالت رسمی آگاهی یابند. تنها در این بستر است که اعتماد متقابل میان این دو نظام حاصل شده و زمینه برای یک‌پارچگی عدالت فراهم می‌شود.

۲-۵-۴- پیشنهادهای تقنینی و راهبردی

با توجه به پیچیدگی‌های فرهنگی، اجتماعی و حقوقی جوامع عشایری و لزوم هم‌افزایی میان نظام رسمی و غیر رسمی در تحقق عدالت کیفری، می‌توان پیشنهادهای تقنینی و سیاستی زیر را به منظور ارتقاء کارآمدی نظام عدالت در منطقه‌های عشیره‌ای مطرح نمود:

نخست، اصلاح و تکمیل قوانین آیین دادرسی کیفری و سیاست‌های جزایی با لحاظ ویژگی‌های فرهنگی جوامع محلی ضروری است. برای نمونه، می‌توان از ظرفیت نهاد میانجی‌گری رسمی که در ماده ۸۲ قانون آیین دادرسی کیفری پیش بینی شده است، برای ارجاع نظام‌مند پرونده‌های قابل گذشت به نهادهای محلی استفاده نمود، مشروط به آن‌که چارچوبی نظارتی و ثبت محور بر فرآیند میانجی‌گری در سطح محلی حاکم باشد.

دوم، لازم است ساختارهای آموزشی قوه قضاییه، آموزش تخصصی برای قضات و ضابطین دادگستری جهت آشنایی با فرهنگ عشایری، آداب حل اختلاف و مهارت‌های میانجی‌گری ارائه دهند. بدون چنین آموزش‌هایی، امکان ارتباط مؤثر با نهادهای محلی و درک صحیح از زمینه‌های وقوع بزه فراهم نخواهد شد.

سوم، طراحی دستورالعمل‌های مشترک میان قوه قضاییه و شوراهای عشایری جهت تعریف فرآیندهای هماهنگ در مدیریت درگیری‌ها، جمع‌آوری اطلاعات محلی، پیشگیری از انتقام‌گیری‌ها و اجرای هماهنگ احکام، به منظور پرهیز از تعارض، دوباره کاری و تضعیف نهاد عدالت کیفری پیشنهاد می‌شود.

چهارم، ضرورت شناسایی رسمی و تقنینی برخی نهادهای مؤثر بومی نظیر شورای ریش سفیدان و یا آیین‌های صلح، در قالب شوراهای داوری منطقه‌ای و یا مراکز میانجی‌گری وابسته به دادگستری، می‌تواند به تلفیق حقوقی این نهادها در ساختار رسمی کمک کند.

در نهایت، آن‌چه مهم‌تر از هر سازوکار قانونی است، ارتقاء گفتگوی فرهنگی میان دستگاه عدالت کیفری و جوامع عشایری است (باقری و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۰). هنگامی که نظام عدالت، مردم را نه به عنوان «دیگران فرهنگی»، بلکه به عنوان شرکای هم‌سطح در تحقق عدالت تلقی کند، مسیر برای اجرای مؤثر، عادلانه و مبتنی بر صلح باز خواهد

شد. چنین دیدگاهی، به جای آن‌که فرهنگ بومی را مانعی بر سر راه عدالت رسمی بداند، آن را سرمایه‌ای فرهنگی در خدمت صلح اجتماعی قلمداد خواهد کرد.

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با هدف تحلیل و تبیین راهبردهای بومی‌سازی پیشگیری از بزه‌های خشن در جوامع عشایری ایران، سعی نموده است تا از طریق تلفیق رویکردهای جرم‌شناختی، الزام‌های حقوق کیفری و مقتضیات فرهنگی، مدلی ترکیبی و کارآمد برای کنترل خشونت مبتنی بر بافت طایفه‌ای ارائه نماید. یافته‌های این مقاله آشکار ساخت که خشونت در بستر عشایری، برخلاف تبیین‌های سنتی، تنها محصول کنش‌های شخصی یا اختلال‌های روانی-اجتماعی نیست، بلکه تبلور پیچیده‌ای از مولفه‌های فرهنگی، انسجام قبیله‌ای، ارزش‌های افتخار طلبانه، شکاف‌های نهادی و ضعف زیرساخت‌های قانونی و اداری در این جوامع است. بنابراین، تحلیل واقع‌گرایانه این پدیده مستلزم عبور از رهیافت‌های انتزاعی و تمرکز بر مقتضیات عینی جوامع محل وقوع خشونت‌های جنایی است.

نظام رسمی عدالت کیفری ایران، علیرغم پیش بینی نهادهای قانونی مؤثر، در مواجهه با واقعیت‌های اجتماعی مناطق عشایری با چالش‌های قابل توجهی روبه‌روست؛ از جمله بی‌اعتمادی تاریخی نسبت به مراجع رسمی، فقدان سازوکارهای ارتباطی اثربخش، محدودیت نیروی انسانی مجرب و بی‌طرف و نیز عدم انعطاف کافی در انطباق با هنجارهای عرفی رایج. در چنین بستری، تکیه صرف بر رویکردهای سخت افزاری و تقنینی نه تنها قادر به مهار پایدار خشونت نیست، بلکه در مواردی می‌تواند موجب تعمیق تعارض‌های طایفه‌ای و تقویت چرخه‌های انتقام‌گیری شود.

از این‌رو، این مقاله بر ضرورت شکل‌دهی به سیاست‌های پیشگیرانه چندلایه و بومی‌ساز تأکید دارد. این سیاست‌ها می‌بایست از یک‌سو شامل اقدام‌های رسمی مانند استقرار ضابطین غیرمحلی در مناطق بحرانی برای تضمین بی‌طرفی و جلوگیری از مداخله‌های مبتنی بر خویشاوندی، تسریع روند دادرسی و اجرای احکام کیفری به منظور ارسال پیام بازدارنده به جامعه، حمایت ساختاری از شاهدان و گزارش دهندگان بزه‌ها در جوامع سنتی و تدوین آیین نامه‌های خاص برای رسیدگی در مناطق عشایری باشد. از سوی دیگر، لازم

است سازوکارهای محلی-فرهنگی هم‌چون میانجی‌گری قبیله‌ای، جایگاه ریش‌سفیدان، و نهادهای سنتی نظیر آیین خون بس، نه به عنوان جایگزین بلکه در تعامل با نظام عدالت رسمی، به رسمیت شناخته شده و نهادینه شوند.

هم‌چنین، تقویت گفتمان قانون‌گرایی، آموزش مهارت‌های مدیریت تعارض و ترویج ارزش‌های صلح طلبانه و ضد خشونت از طریق ابزارهای رسانه‌ای، آموزشی و مشارکت جویانه، از دیگر ابعاد ضروری سیاست‌گذاری در این زمینه است. در این مسیر، بهره‌گیری از رهیافت‌های جرم‌شناسی چون «شرم‌ساری باز پذیرکننده»، می‌تواند نقش مهمی در فرآیند باز اجتماعی‌سازی مرتکبان خشونت در این جوامع ایفاء کند. در نهایت، تجربه پژوهش حاضر به وضوح نشان می‌دهد که تعامل نهادی میان ساختارهای رسمی عدالت کیفری و نظام‌های سنتی کنترل اجتماعی در جوامع عشایری، ضرورتی اجتناب ناپذیر برای تحقق نظم، امنیت و عدالت کیفری مؤثر در این مناطق است. بدون این هم‌افزایی و تعامل دو سویه، نه نظام رسمی در ایفای نقش خود موفق خواهد بود و نه نظام عرفی قادر به کنترل بحران‌ها و خشونت‌های فزاینده خواهد شد. هم‌گرایی حقوقی- فرهنگی از طریق تنظیم اسناد سیاستی، قواعد خاص آیین دادرسی و طراحی نهادهای میانی میان نظام رسمی و جوامع محلی، تنها مسیر پایدار برای عبور از چالش‌های موجود و تحقق عدالت بومی شده در بستر متکثر اجتماعی ایران است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Vahid Bazvand https://orcid.org/0000-0002-5007-0109

Farid Mohseni https://orcid.org/0000-0003-4397-6639

منابع

آرون، ریمون. (۱۳۸۷). مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه شناسی، ترجمه باقر پرهام، چاپ نهم، تهران، انتشارات علمی - فرهنگی.

آقایی سارا. (۱۳۹۷) تحلیل جرم در جرم شناسی فرهنگی، چاپ اول، تهران: نشرمیزان.

پورافکاری، نصرالله (۱۳۸۳). فرهنگ و خشونت، تهران: نشر نی.

صفاری، علی. (۱۳۹۶). دیه در حقوق اسلامی؛ یک جایگزین ترمیمی (غیر کیفری و بزه دیده محور) برای جرائم نسبت به اشخاص. دانشنامه عدالت ترمیمی، تهران، نشر میزان.

عباسی، مصطفی. (۱۳۸۶). افق های نوین عدالت ترمیمی میانجی گری کیفری، چاپ پانزدهم، تهران، انتشارات دانشور.

عظیم زاده، شادی. (۱۳۹۰). پایداری در بزهکاری، چاپ اول، تهران، انتشارات جنگل.

غفاری، غلام رضا و ابراهیمی لویه، عادل. (۱۳۹۷). جامعه شناسی تغییرات اجتماعی، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور.

حسینی نثار مجید و فیوضات ابراهیم. (۱۳۹۰). نظریه انحرافات اجتماعی، تهران، انتشارات پژواک.

لیپست، سیمور مارتین. (۱۳۸۳). دایره المعارف دموکراسی، ترجمه کامران فانی و نوراله مرادی، جلد سوم، تهران، کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه.

محسنی فرید. (۱۳۹۷). نظریه های جرم شناسی، چاپ اول، تهران، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه .

محسنی، منوچهر. (۱۳۸۶). جامعه شناسی انحرافات اجتماعی، چاپ اول، تهران، انتشارات طهوری.

نظری، زلیخا و همکاران. (۱۳۸۴). مردم شناسی ابیانه، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم شناسی.

احمد یوسفی، کوروش و پایدار ابوذر. (۱۳۹۴). بررسی جایگاه معتمدان طایفه ای، در مدیریت محلی (با تأکید بر نزاع های جمعی)، فصلنامهٔ انتظام اجتماعی، زمستان، دوره ۷، شماره ۴.

بابایی، احسان. (۱۴۰۱). ضوابط فقهی حل وفصل عشایری در فقه اجتماعی آیت الله سیدمحمدسعید حکیم وتطبیق آن با اصول عدالت ترمیمی، دوفصلنامه علمی «پژوهش نامه فقه اجتماعی»، بهار و تابستان، دوره ۲، شماره ۲۰.

باقری، معصومه و همکاران. (۱۴۰۲). واکاوی تعیین گرهای اجتماعی و فرهنگی نگهداری و استفاده از سلاح گرم در استان خوزستان، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران (پژوهش های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی)، دوره ۱۲، شماره ۴.

تقی پور، علیرضا. (۱۳۹۸). پیشگیری غیرکیفری از جرم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه دانش حقوق عمومی، دوره ۸، شماره۲۴.

حسین زاده و همکاران. (۱۳۹۰). بررسی جامعه شناختی عوامل مؤثر بر میزان گرایش به نزاع دسته جمعی (مورد مطالعه شهر اهواز)، فصلنامه دانش انتظامی، سال ۱۳، شماره ۲.

حیدری مکرر، حمید و هدایتی امین، خورشید. (۱۳۹۳). بررسی نقش دانش بومی در حل اختلافات با تأکید بر نقش معتمدان محلی (مطالعه موردی: دهستان بنجار)، مجله برنامه ریزی فضایی (جغرافیا)، تابستان، سال چهارم، شماره ۲، (پیاپی ۱۳).

دیبا، حسین. (۱۴۰۰). نقش همدلی در درک و تحقق اصول عدالت کیفری مطلوب، فصلنامه اخلاق پژوهی، بهار، دوره ۴، شماره ۱.

صابری، محمدصادق و همکاران. (۱۴۰۱). سیمای قهرمانان ایل بویراحمدی در سروده های حماسی بویراحمدی، فرهنگ و ادبیات عامه، دوره ۱۰، شماره ۴۵.

صبح دل، محمد. (۱۳۹۶). جایگاه حقوقی قوه قضاییه در پیشگیری اجتماعی، فصلنامه قانون یار، دوره ۴، شماره ۴.

عشایری، طاها و همکاران. (۱۳۹۷). بررسی جامعه شناختی تاریخیِ سازوکارهای مدیریت نزاع های ایلی طایفه ای در جوامع روستایی ایران، فصلنامه توسعه اجتماعی (توسعه انسانی سابق)، دوره ۱۲ ، شماره ۳.

عشایری طاها و همکاران. (۱۴۰۱). «مطالعه جامعه شناختی اثر طایفه گرایی بر نزاع جمعی؛ فراتحلیل پژوهش ها»، توسعه محلی (روستایی- شهری)، دوره ۱۵، شماره ۱.

غلامی حسین و مرادقلی حسین. (۱۳۹۴). *خون صلح*؛ حل و فصل سنتی قتل، پژوهش های حقوق جزا و جرم شناسی، بهار و تابستان، شماره ۵.

قاسمی مقدم، حسن و همکاران. (۱۳۹۴). تاثیر آنومی و زیست بوم جنایی بر جرایم خیابانی شهرستان اهواز از سال ۸۸ تا ۹۳، پژوهش های حقوق خصوصی و کیفری، زمستان، شماره ۲۶.

کاظمی سرکانه سید سجاد. (۱۳۸۹). آن سوی دیوار سوءظن، نگاهی به تأثیر آداب و رسوم بر وقوع قتلهای شرافتی، فصلنامهٔ مطالعات پیشگیری از جرم، دوره ۵، شماره ۱۶.

محمدی فرد، بشری. (۱۴۰۰). نگرشی بر حکمیت و آیین خون بس در جرائم زنان در پرتو نظام عدالت کیفری ایران، فصلنامه علمی پژوهش نامه زنان (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)، دوره ۱۲، شماره ۳.

مطلبی، مطلب. (۱۴۰۰). تعامل و تقابل خاندان های ذی نفوذ محلی و ایلات و عشایر کرد نشین با دولت مرکزی (۱۲۹۹ تا ۱۳۱۰)، دوفصلنامه علمی تاریخ ایران، دوره ۱۴، شماره ۲.

مهرداد رایجیان اصلی و صادقی، ولی الله. (۱۳۹۲). پیشگیری مبتنی بر توسعه فرهنگی، فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم، دوره ۸، شماره ۲۸.

نجفی ابرند آبادی، علی حسین. (۱۳۸۳). از عدالت کیفری کلاسیک تا عدالت ترمیمی، مجله قضاوت، دوره شماره ۶۷.

نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۷۸). پیشگیری از بزهکاری و پلیس محلی، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق شهید بهشتی، شماره ۲۶-۲۵.

رضایی میبدی. (۱۳۸۲). امیر، نگرشی بر علل وقوع نزاع های دسته جمعی در استان چهارمحال و بختیاری، پایانامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، رشته فرماندهی و مدیریت انتظامی، ۱۳۸۲.

مرادقلی، حسین در پایان نامه کارشناسی ارشد با موضوع «بررسی جرم شناختی خون صلح»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، سال ۱۳۹۲.

References

Akers, R.L., Sellers, C.S., Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application, 4th Edition, 2004, California, Roxbury Publishing Company, in: http:// Roxbury.net/.

Berger, K. P, Private Dispute Resolution: Negotiation Mediation Arbitration, Vol. 2, 2002.

Bevier, Landon, The meaning of Cultural Criminology: A Theoretical and methodological Lineage, Journal of Theoretical and philosophical Criminology, August 2015, VOL. 7. No. 2.

Tarzia, Giuseppe, "Mediation and Judicial Institutions". In Mediation and Arbitration, edited by Loïc Cadiet, Tomas Clay, and Emmanuel Jeuland. Paris, 2005.

Braga, Anthony; Fagan, Jeffrey A.; Meares, Tracey L.; Sampson, Robert; Tyler, Tom R.; and Winship, Christopher, "Legitimacy and Criminal Justice: International Perspectives", *Faculty Books*, 2007.

Ferrel, J. and sanders, C. R, cultural criminology, London sage, 1995.

Translated References into English

Aron, Raymond. (2008). Main Currents in Sociological Thought. Translated by Baqer Parham. 9th ed. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian]

Aghaei, Sara. (2018). Crime Analysis in Cultural Criminology. 1st ed. Tehran: Mizan Publishing. [In Persian]

Pourafkari, Nasrollah. (2004). Culture and Violence. Tehran: Ney Publications. [In Persian]

Saffari, Ali. (2017). "Diyah in Islamic Law: A Restorative (Non-Penal and Victim-Oriented) Alternative to Crimes against Persons." In Encyclopedia of Restorative Justice. Tehran: Mizan Publishing. [In Persian]

Abbasi, Mostafa. (2007). New Horizons of Restorative Justice: Criminal Mediation. 15th ed. Tehran: Daneshvar Publications. [In Persian]

Azimzadeh, Shadi. (2011). Persistence in Criminality. 1st ed. Tehran: Jangal Publications. [In Persian]

Ghaffari, Gholamreza, & Ebrahimi Loye, Adel. (2018). Sociology of Social Change. Tehran: Payame Noor University Press. [In Persian]

Hosseini Nesar, Majid, & Feyzovat, Ebrahim. (2011). Theories of Social Deviance. Tehran: Pejvak Publications. [In Persian]

Lipset, Seymour Martin. (2004). Encyclopedia of Democracy. Vol. 3. Translated by Kamran Fani and Nourallah Moradi. Tehran: Specialized Library of the Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]

Mohseni Farid. (2018). Criminological Theories. 1st ed. Tehran: Judiciary Press Center. [In Persian]

Mohseni, Manouchehr. (2007). Sociology of Social Deviance. 1st ed. Tehran: Tahouri Publications. [In Persian]

Nazari, Zolaykha, et al. (2005). Anthropology of Abyaneh. Tehran: Research Institute of Anthropology, Iranian Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [In Persian]

Ahmadyousefi, Kourosh, & Paydar, Abouzar. (2015). "Examining the Role of Tribal Elders in Local Governance with Emphasis on Collective Conflicts." Social Order Quarterly, Vol. 7, No. 4 (Winter). [In Persian]

Babaei, Ehsan. (2022). "Jurisprudential Principles of Tribal Dispute Resolution in Ayatollah Sayyid Mohammad Saeed Hakim's Social Jurisprudence and Their Compatibility with the Principles of Restorative

Justice." Journal of Social Jurisprudence Studies, Vol. 2, No. 20 (Spring–Summer). [In Persian]

Bagheri, Masoumeh, et al. (2023). "An Analysis of the Social and Cultural Determinants of Firearm Possession and Use in Khuzestan Province." Strategic Research on Iranian Social Issues, Vol. 12, No. 4. [In Persian]

Taghipour, Alireza. (2019). "Non-Penal Crime Prevention in the Constitution of the Islamic Republic of Iran." Journal of Public Law Studies, Vol. 8, No. 24. [In Persian]

Hosseinzadeh, et al. (2011). "A Sociological Study of Factors Influencing the Tendency Toward Collective Violence: A Case Study of Ahvaz." Police Science Quarterly, Vol. 13, No. 2. [In Persian]

Heydari Mokarrar, Hamid, & Hedayati Amin, Khorshid. (2014). "The Role of Indigenous Knowledge in Dispute Resolution with Emphasis on Local Elders: A Case Study of Benjar Rural District." Journal of Spatial Planning (Geography), Vol. 4, No. 2 (Serial No. 13). [In Persian]

Diba, Hossein. (2021). "The Role of Empathy in Understanding and Realizing the Principles of Ideal Criminal Justice." Ethics Research Quarterly, Vol. 4, No. 1. [In Persian]

Saberi, Mohammad Sadegh, et al. (2022). "The Image of Boyer-Ahmadi Tribal Heroes in Boyer-Ahmadi Epic Poetry." Folk Culture and Literature, Vol. 10, No. 45. [In Persian]

Sobhdel, Mohammad. (2017). "The Legal Position of the Judiciary in Social Crime Prevention." Qanunyar Quarterly, Vol. 4, No. 4. [In Persian]

Ashayeri, Taha, et al. (2018). "A Historical-Sociological Analysis of Tribal Conflict Management Mechanisms in Rural Iran." Social Development Quarterly, Vol. 12, No. 3. [In Persian]

Ashayeri, Taha, et al. (2022). "A Sociological Meta-analysis of the Effect of Tribalism on Collective Violence." Local Development (Rural–Urban), Vol. 15, No. 1. [In Persian]

Gholami, Hossein, & Moradgholi, Hossein. (2015). "Blood Peace: Traditional Settlement of Homicide Cases." Criminal Law and Criminology Research, No. 5 (Spring–Summer). [In Persian]

Ghasemi Moghaddam, Hassan, et al. (2015). "The Impact of Anomie and Criminal Ecology on Street Crimes in Ahvaz (2009–2014)." Private and Criminal Law Research, No. 26 (Winter). [In Persian]

Kazemi Sarkaneh, Seyed Sajjad. (2010). "Beyond the Wall of Suspicion: The Impact of Customs and Traditions on Honor Killings." Journal of Crime Prevention Studies, Vol. 5, No. 16. [In Persian]

Mohammadi Fard, Boshra. (2021). "Arbitration and the Blood-Bas Tradition in Crimes Committed by Women in Light of the Iranian Criminal Justice System." Women's Studies Journal, Vol. 12, No. 3. [In Persian]

Matlabi, Matlab. (2021). "Interaction and Conflict between Influential Local Families, Kurdish Tribes, and the Central Government (1920–1931)." Iranian History Journal, Vol. 14, No. 2. [In Persian]

Mehrdad Rayejian Asli, & Sadeghi, Valiollah. (2013). "Cultural Development-Based Crime Prevention." Crime Prevention Studies Quarterly, Vol. 8, No. 28. [In Persian]

Najafi Abrandabadi, Ali Hossein. (2004). "From Classical Criminal Justice to Restorative Justice." Ghazavat Journal, No. 67. [In Persian]

Najafi Abrandabadi, Ali Hossein. (1999). "Crime Prevention and Community Policing." Legal Research Journal, Shahid Beheshti University Faculty of Law, Nos. 25–26. [In Persian]

Rezaei Meybodi, Amir. (2003). An Analysis of the Causes of Collective Conflicts in Chaharmahal and Bakhtiari Province. Master's Thesis, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran. [In Persian]

Moradgholi, Hossein. (2013). A Criminological Study of Blood Peace (Khun-Solh). Master's Thesis, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran. [In Persian].

استناد به این مقاله: بازوند، وحید و محسنی، فرید . (۱۴۰۵). هم‌افزایی عدالت رسمی و عدالت بومی محور در کنترل خشونت‌های مجرمانه. (e21459). فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۴(۵۴)، ۳۱-۷۸. e21459. doi: 10.22054/jclr.2026.88979.2817

Criminal Law Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.